

Наталія Миколаївна Краус

Детермінанти тіньової економіки в інноваційних умовах господарювання

МОНОГРАФІЯ

Полтава
“Дивосвіт”
2014

УДК 343.37:330.341.1
ББК 5.209.1.
К 78

Рецензенти:

П. М. Леоненко, доктор економічних наук, професор, завідувач відділу теорії економіки і фінансів ДННУ “Академія фінансового управління” Міністерства фінансів України, м. Київ;

В. Я. Швець, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту виробничої сфери Державного ВНЗ “Національний гірничий університет”, заслужений економіст України, м. Дніпропетровськ;

В. П. Дубіщев, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економічної теорії та регіональної економіки Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.

Краус Н. М.

К78 Детермінанти тіньової економіки в інноваційних умовах господарювання: Монографія. – Полтава: Дивосвіт, 2014. – 148 с.
ISBN 967-617-633-087-5.

У монографії обґрунтовано та доведено, що одним із джерел надходження коштів для інноваційного розвитку національної економіки є легалізація тіньових капіталів і зниження рівня тінізації економіки країни. Виявлено чинники стрімкого зростання тіньового сектора економіки України. Розкрито економічний зміст сутності категорій “субсидія”, “тіньова зайнятість”. “корупція”, “посередництво”, “підприємництво”, “хабарництво” і “бізнес”. Розглянуто особливості регуляторних механізмів детінізації вітчизняної економіки.

Проаналізовано деструктивні зміни ринкової економіки під впливом корупції та тіньової зайнятості. Визначено роль офіційних і тіньових інститутів венчурного інвестування на етапі становлення інноваційної економіки країни. Результати та висновки, отримані в монографії, дозволили виявити основні напрями політики детінізації економіки України.

Видання рекомендовано для науковців, викладачів, аспірантів, студентів економічних навчальних закладів і практиків, які досліджують тіньовий сектор економіки та здійснюють керівництво процесами пошуку джерел для інноваційного розвитку країни.

УДК 343.37:330.341.1
ББК 5.209.1.

ISBN 967-617-633-087-5.

© Краус Н. М., 2014
© Дивосвіт, 2014

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ ЗА УМОВ ІННОВАЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В УКРАЇНІ	8
1.1. Тіньова економіка в контексті інвестиційно-інноваційного розвитку країни.....	8
1.2. Вплив офіційних та тіньових інститутів венчурного інвестування на становлення інноваційної моделі розвитку економіки.....	20
РОЗДІЛ 2. КОРУПЦІЯ НА РІЗНИХ РІВНЯХ ЕКОНОМІЧНОЇ АГРЕГАЦІЇ	28
2.1. Корупція як одна із загроз національної безпеки в інноваційних умовах господарювання	28
2.2. Деструктивні зміни ринкової економіки під впливом корупційної діяльності	39
РОЗДІЛ 3. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СПЕКУЛЯЦІЇ ЯК ОДНОГО З ВИДІВ ТІНЬОВОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ	45
3.1. Аналіз причин та результатів діяльності підприємництва, бізнесу, посередництва і спекуляції в контексті тінізації економіки.....	45
3.2. Графічний мікроаналіз спекулятивної тіньової діяльності в Україні.....	60
РОЗДІЛ 4. ПОЛІТИКА ТРАСФЕРТНИХ ПЛАТЕЖІВ: ЕКОНОМІЧНИЙ ЗМІСТ І НАПРЯМИ ЗДІЙСНЕННЯ.....	68
4.1. Вплив дотацій та субсидій на формування попиту і пропозиції в країні.....	68
4.2. Графічне моделювання впливу дотацій на тінізацію офіційного сектора економіки України.....	79
РОЗДІЛ 5. ДИХОТОМІЯ РИНКУ ПРАЦІ: ТІНЬОВА ТА ОФІЦІЙНА СКЛАДОВА.....	87
5.1. Соціально-економічний аспект кадрової політики тіньового й офіційного секторів економіки в інноваційних умовах господарювання.....	87
5.2. Офіційне безробіття та тіньова зайнятість на ринку праці: світовий досвід і українська практика.....	98
РОЗДІЛ 6. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДЕТІНІЗАЦІЇ В СИСТЕМНІЙ МОДЕРНІЗАЦІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ	

ЕКОНОМІКИ	115
6.1. Інструменти протекціоністської політики як чинники детінізації економіки України.....	115
6.2. Регуляторні механізми детінізації економіки країни.....	125
ВИСНОВКИ	142

ВСТУП

Формування соціального та економічного розвитку суспільства, побудова в Україні економіки європейського зразка неможливі без впровадження інноваційних ідей і технологій, що безпосередньо залежать від вкладених коштів в інноваційний розвиток економіки. Одним із важливих джерел надходження коштів для інноваційного розвитку національної економіки є легалізація тіньових капіталів та зниження рівня тінізації української економіки.

Перехід до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку економіки сам по собі є потужним чинником її детінізації, що не потребує застосування примусових заходів з боку держави. Не може підприємство, яке застосовує новітні технології, працювати в тіньовому секторі. Умови роботи підприємств у неформальному секторі економіки не дають можливості вести повноцінну інноваційну діяльність та застосовувати новітні технології через неможливість доступу до фінансових ресурсів банківського й інвестиційного секторів, необхідність приховування обсягу реалізації продукції.

Розуміння соціально-економічної цінності держави – найкращий мотив для підприємств вести активну інноваційну діяльність, розвивати свої можливості та працювати в легальному секторі економіки. В сучасних умовах, формування національних інноваційних систем стало головним чинником для забезпечення інноваційно-інвестиційного розвитку та підвищення рівня життя населення.

У сучасних умовах інноваційний розвиток вітчизняної економіки неможливий без залучення додаткових коштів, які в значній мірі можна отримати від легалізації тіньової економіки. Одним із джерел інноваційного розвитку економіки України, на сьогоднішній день, може бути таке явище як тіньовий експорт капіталу. Але ситуація інноваційного розвитку вітчизняної економіки за останні роки бажає кращого, тому ні формально, ні змістовно не відповідає вимогам і потребам потенційних інвесторів в умовах ринкової економіки, підриваючи тим самим всю систему зацікавленості, надійності та перспективності інноваційного розвитку економіки країни. Основою такого явища, як тіньовий експорт капіталу, що зменшує вітчизняні інвестиційні можливості є: недовіра власників капіталів до економічного режиму, бажання приховати власні кошти від непомірного оподаткування та захиститись від посягань кримінальних структур.

Тіньовий сектор істотно впливає на всі аспекти економічної діяльності, соціальні процеси, які відбуваються у суспільстві. Без урахування цього факту неможливе проведення науково-економічного аналізу на макро- і макрорівнях, надання адекватної оцінки найважливіших процесів та тенденцій, прийняття тактичних та стратегічних рішень під час вирішення соціально-економічних проблем в країні. Саме тому, одним із важливих аспектів інноваційного розвитку національної економіки є легалізація тіньової економіки. З метою прискорення легалізації “темно-сірої” економіки і переходу її суб’єктів в офіційний сектор, уряду потрібно приділити належну увагу щодо вирішення наступних питань:

- ✓ економіко-правова інвентаризація існуючих проявів “тіньових” правопорушень; полегшення штрафних санкцій, покарання за несуттєві правопорушення;
- ✓ підвищення ефективності захисту прав власності й інтересів підприємців з боку державної влади;
- ✓ усунення існуючих дискримінаційних елементів, які притаманні чинному законодавству;
- ✓ спрощення процедури реєстрації, звітності, врегулювання податкових і митних питань, скорочення мережі відповідних інстанцій, а також кількості обов’язкових відвідувань підприємців різними комісіями та інспекціями.

Поряд із вирішенням вище вказаних проблем, неможна забувати про актуальні питання офіційного безробіття й тіньової зайнятості в Україні. Вони не є новими та розглядаються значним колом дослідників. Так, науково-практична періодика (“Фінанси України”, “Економіка України”, “Україна: аспекти праці”, “Актуальні проблеми економіки”, “Роботодавець”, “Людина і праця”) постійно звертається до окреслених проблем. Водночас, наукові праці здебільшого носять просвітницький характер й декларують часткові здобутки з вирішення тих чи інших проблем зайнятості, але їх значимість важко оцінити, оскільки в тих самих виданнях з’являються нові подібні проблеми вже ніби вирішені.

Автор монографії не ставить перед собою розроблення новітніх підходів поліпшення ситуації на ринку праці, але намагається за допомогою аналізу здобутків інших науковців, виявити конкретні приклади дихотомій ринку праці України в сучасних умовах та окреслити можливі напрями подолання негативної ситуації, що склалася у сфері зайнятості.

Сьогодні в Україні близько 8,5–9 млн осіб отримують прибутки від

того чи іншого виду незареєстрованої діяльності, частина з них зайнята в тіньовому секторі повний робочий день. Хоча така діяльність часто приносить суттєві доходи, вона має і певні недоліки – неконтрольовані умови праці, нерегулярну її оплату, ризик втрати роботи без попередження, відсутність соціальних гарантій.

Тіньові економічні відносини можна вважати своєрідною стратегією виживання значної частини підприємств та осіб найманої праці. Але, це явище по суті проблему не вирішує, переносячи її на майбутнє. Є підстави стверджувати, що більшість зайнятих у цьому секторі погодились би на зареєстровану зайнятість. Саме з цих причин, ми присвятили окремий параграф, в даній монографії, дослідженню неформальної зайнятості.

Використовуючи теоретичні положення і практичні рекомендації дослідників з проблем тінізації економіки, автор монографії в другому розділі ставить за мету виявити та показати графічно механізм, особливості й наслідки деструктивних змін економіки під впливом корупційної діяльності в Україні. З'ясувати – чи насправді тіньова економіка підтримує кримінальні структури, створюючи благодатне середовище для хабарів, використання службового становища державних службовців у корисних цілях.

В третьому розділі, автор робить спроби обґрунтувати, що спекулятивний бізнес має шанс стати тіньовим, оскільки своєрідним його видом є спекуляція – ринкова діяльність, обсяг і рівень прибутковості якої, забезпечується таємною домовленістю підприємця й чиновника. Під час такої змови, за рахунок підриву суспільної ефективності, створюються умови для отримання індивідуальної вигоди. Четвертий розділ має на меті довести, що діяльність організацій, може бути тіньовою, якщо довготривалі дотаційні вкладення втрачають підконтрольний статус й можуть бути використані за іншим призначенням.

У той же час, автор не претендує на завершеність даного дослідження і передбачає продовжувати його у процесі наукового аналізу питань формування ефективної політики детінізації в Україні.

Вважаємо, що проведене наукове-аналітичне дослідження може бути корисним для викладачів, студентів й аспірантів вищих навчальних закладів та практиків, які здійснюють дослідження тіньового сектору економіки країни.

Результати монографії закладають можливості включення до навчальних програм економічних ВНЗ України нових дисциплін “Тіньова економіка” та “Ринок тіньового капіталу”.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ ЗА УМОВ ІННОВАЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В УКРАЇНІ

1.1. Тіньова економіка в контексті інвестиційно-інноваційного розвитку країни

Українська економіка відрізняється від економік розвинених країн світу надзвичайно високою матеріалоємністю та енергоємністю виробленої продукції. Причиною цього є два головні чинники – технологічна відсталість виробництва і тіньова економіка. Перший – робить галузі неконкурентоспроможними, а другий – інвестиційно-непривабливими, а разом вони гальмують розвиток економіки. Саме з цих причин, в останні роки, одним з головних завдань державної політики України є концентрація зусиль усіх гілок влади на комплексному здійсненні радикальних економічних, правових, організаційних й силових заходів щодо рішучого обмеження корупції та тіньової економічної діяльності.

Розуміння соціально-економічної цінності держави є одним із головних стимулів для малих та середніх підприємств вести активну інвестиційно-інноваційну діяльність, розвивати свої можливості й працювати в офіційному секторі економіки України. Крім того, значної актуальності цій проблемі додає і той факт, що в тіньовій економіці закладений великий потенціал до зростання легальної економіки, а отже, надзвичайно важливого значення набуває практичне дослідження можливостей та шляхів переходу економіки з тіньової до офіційної в контексті інвестиційно-інноваційного розвитку вітчизняної економіки¹.

Проблеми тіньової економіки системно почали вивчатися зарубіжними економістами з 30-х років минулого століття. Передусім, необхідно відмітити наукові роботи К. Харта, який вперше ввів у науковий обіг термін “неформальний сектор” і П. Гутманна. Подальший розвиток проблеми тіньової економіки та спроби

---

¹ Краус Н. М. Тіньова економіка в контексті інвестиційно-інноваційного розвитку країни / Н. М. Краус // Науковий вісник Полтавський університет економіки і торгівлі. Серія: Економічні науки. – Полтава: РВЦ ПУЕТ, 2012. – № 3 (54). – С. 18–24.

визначення її масштабів, отримали в працях таких зарубіжних економістів, як: Д. Блейдс, Б. Даллаго, А. Ділнот, Е. де Сото, Б. Контіні, К. Макафі, П. Мауро, К. Моріс, С. Роттенберг, В. Танзі, У. Тіссен, Е. Фейг.

Серед російських науковців дану проблему розглядали: Л. Абалкін, С. Барсукова, С. Глінкіна, Ф. Глісін, А. Гуров, В. Ісправніков, С. Ковальов, Т. Корягіна, Л. Косалс, В. Куліков, Ю. Латов, К. Привалов, В. Радаєв, Л. Тимофєєв, Л. Фітуні, А. Яковлева та багато інших.

Вагомий внесок у розробку проблеми детінізації економіки зробили вітчизняні науковці: І. Ангелко, В. Базилевич, О. Барановський, В. Бородюк, А. Базилук, З. Варналій, А. Гальчинський, В. Геєць, І. Дегтяр, Я. Жаліло, Б. Кваснюк, Т. Ковальчук, І. Мазур, В. Мандибура, Р. Моторин, В. Мунтіян, О. Пасхавер, Ю. Пахомов, В. Попович, В. Предборський, І. Озерський, О. Рибчак, Є. Самойленко, О. Турчинов, С. Тютюнникова, А. Фукс, Ю. Харазішвілі, К. Швабій, А. Чухно та інші.

Водночас, незважаючи на високу ступінь розробки даної проблеми, а також значний науковий та практичний внесок вітчизняних науковців до проблеми детінізації економіки, з одного боку, та результатів такого дослідження для забезпечення інвестиційно-інноваційного розвитку й соціально-економічного зростання країни завдяки детінізації економіки – з іншого, свідчать про об'єктивну необхідність подальшого дослідження цієї проблеми. Актуальність зазначених проблем, їх теоретичне та практичне значення обумовили мету даної монографії.

Тіньова економіка існує в усіх країнах світу. Основними відмінностями її в тій чи іншій країні є обсяги, чинники, форми, стан соціально-правового контролю за нею та рівень його реалізації. За різними оцінками, рівень тіньової економіки становить у високорозвинених країнах 17 % ВВП, у країнах з перехідною економікою – понад 20 % і в країнах, що розвиваються – понад 40 %. Так, наприклад цей показник у Бельгії – 22,5 %, Великій Британії – 13 %, Німеччині – 14,9 %, Греції – 29 %, Данії – 18,3 %, Іспанії – 23 %, Італії – 27,3 %, Канаді – 16,2 %, Нідерландах – 13,5 %, Португалії – 23,1%, США – 8,9 %, Франції – 14,9 %, Швейцарії – 8 %, Швеції – 19,9 %, Японії – 11,1 % (див. рис. 1.1). Середній показник – близько 17 % від ВВП.

Для України, актуальність проблеми тіньової економіки значно вища. До світової фінансово-економічної кризи додалося правове

свавілля та корупція, непрозорість економічних відносин, розбалансована й деградована система державного управління і технологічна відсталість, які гальмують темпи розвитку.

За оцінками Світового банку, Україна має найбільший у світі неформальний сектор, який сягає приблизно 50 % офіційного ВВП, що значно ускладнює “діагностування” економіки². До того ж, в Україні сформувалася двосекторна модель економіки, коли один сектор (менш технологічний і капіталомісткий) працює в тіні, а другий (більш розвинений і капіталомісткий) – у легальному середовищі.

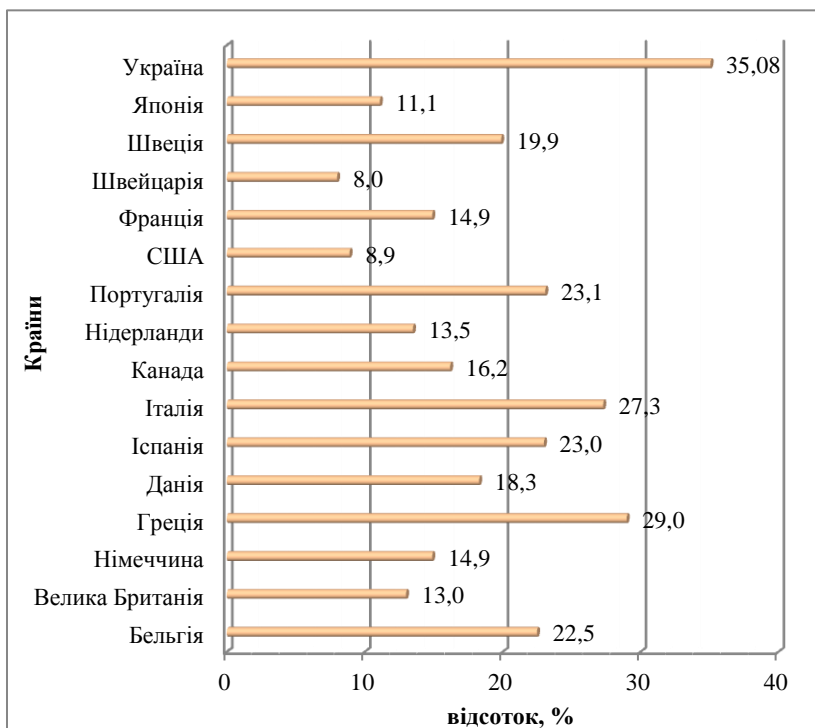

Рис. 1.1. Рівень тіньової економіки в окремих країнах світу

К. Швабій наголошує на тому, що тіньовий сектор економіки слід розглядати як окремий сектор національної економіки, а не як

² Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. – К. : НВЦ НБУВ, 2009. – С. 185.

дискретне економічне утворення. Науковиць звертає увагу на те, що в більшості наукових джерел даний феномен ідентифікується як тіньова економіка, проте зазначає, що ця економіка є складовою частиною національної економіки, яку утворюють офіційний і тіньовий сектори економіки.

На перший погляд здається, що подібне зауваження не є принциповим. Якщо вважати тіньову економіку окремою дискретною складовою національної економіки, то варто також вести мову про автономність функціонування й специфічні економічні закони розвитку.

К. Швабій зазначає, що економічні закони розвитку тіньового та офіційного секторів економіки мало чим відрізняються. Чинники виробництва, технології, економічні та фінансові відносини є ідентичними, хоча у тіньовому секторі економіки повністю відсутній державний сектор, функціонує лише сектор підприємців та домогосподарств.

До того ж, ресурси одного сектору економіки, за певних обставин, можуть переміщатися в інший, і навпаки. Таке переміщення ресурсів – аналогічне дії закону сполучених посудин, але між офіційним та тіньовим секторами економіки є певний “клапан”, на пропускну здатність якого (в обох напрямках) впливають різні чинники³.

Серед головних чинників є податкове навантаження. Податкове навантаження на офіційний сектор економіки є значно вищим, ніж на тіньовий. Розширення податкової бази за рахунок тіньового сектору потребує від державних органів влади значних зусиль в рамках контролю й адміністрування.

Існує думка, що контроль над сплатою податків великими підприємствами значно простіший. Західні науковці дійшли висновку, що уряду може бути вигідним створення перешкод для виходу підприємств із тіньового сектору для зниження конкуренції в офіційному секторі економіки⁴.

За таких обставин, державі може бути вигіднішим оподаткування легально працюючих підприємств-монополістів за вищими ставками, ніж розширення податкової бази за рахунок підприємств, що намагаються ввійти в легальний сектор. У даній моделі, в неявному

---

³ Швабій К. І. Дослідження структури тіньового сектору економіки / К. І. Швабій // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 3 (105). – С. 116.

⁴ Auriol E., War Uers M. Taxation base in developing countries // Journal of Public Economics. – 2005. – № 89. – Р. 625.

вигляді висувається гіпотеза, що в секторах економіки з низьким рівнем конкуренції більше податкове навантаження⁵.

Ми поділяємо думку Л. Олейнікової, яка стверджує, що в Україні дана теорія не може бути застосована, адже новим Податковим кодексом запроваджується поступове зниження ставок податків, а фінансовий ресурс держави має бути поповнений за рахунок розширення бази оподаткування та виведення частини платників із тіньового сектора країни.

Разом з тим, науковець наголошує, що одним із стимулів переходу підприємств у легальний сектор економіки має стати необхідність технологічного й технічного переозброєння та можливість працювати в сегменті нових технологій.

Сьогодні тіньовий сектор економіки вилучає ресурси із процесу економічного й соціального відтворення, гальмує перехід до інноваційної моделі розвитку через брак інвестиційних ресурсів та неефективне відтворення людського капіталу.

Основними каналами і схемами непродуктивного виведення капіталів є інвестиційні операції, операції з цінними паперами, дії у сфері зовнішньоекономічної діяльності, фіктивного страхування й перестрахування⁶. Якщо, за визначенням Дж. Кейнса, гроші – “кров економіки”, то можна з упевненістю стверджувати, що “кров тіньової економіки” – це позабанківський грошовий обіг.

Системна модернізація вітчизняної економіки на основі інноваційних й технологічних рішень, а також виведення з тіньового сектору значної частини підприємств є досить складним питанням, але вирішення його дасть змогу вийти на якісно новий рівень соціально-економічного розвитку в країні.

Перехід до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку економіки сам по собі є потужним чинником детінізації економіки, так як не може підприємство, яке застосовує новітні технології, працювати в тіньовому секторі.

Умови роботи малих підприємств у тіньовому секторі національної економіки не дають можливості вести повноцінну інноваційну діяльність та застосовувати новітні технології через брак доступу до фінансових ресурсів банківського й інвестиційного секторів та

---

⁵ Олейнікова Л. Г. Інноваційний розвиток як мотив детінізації економіки / Л. Г. Олейнікова // Фінанси України. – 2011. – № 3. – С. 36.

⁶ Гальчинский А. Становление инвестиционной модели экономического роста Украины / А. Гальчинский, С. Левочкин // Экономика Украины. – 2004. – № 6. – С. 10.

необхідність приховувати обсяги реалізації товарів чи послуг⁷.

Експертні оцінки свідчать, що в тіньовому секторі України обертається щорічно \$8–12 млрд. Крім того, в останні десять років з України вивезено від \$20 до \$50 млрд, що здебільшого “осіли” в офшорних зонах. При цьому, частка капіталу, вивезеного за кордон особами, які, згідно з розмірами їх легальних доходів, не могли сформувати жодного капіталу, становить близько 30 %.

Керівники великої частки успішних підприємств в Україні – це особи, які водночас є чи у свій час були, високопосадовими державними службовцями. До цієї групи успішних бізнесменів (“нових українців”) долучився й криміналітет у своєму тісному переплетенні з державними службовцями.

Саме з цих причин, українська легалізація доходів юридичних й фізичних осіб, з яких свого часу не стягнуто податки, збори (обов’язкові платежі) до бюджету та державних цільових фондів або прибутків, набутих іншим чином без додержання вимог законів, стримуються на законодавчому рівні.

Міжнародний досвід свідчить, що для ефективного проведення “економічної амністії” необхідним є виконання таких умов:

- ✓ достатні гарантії щодо звільнення від відповідальності за задекларовані суми, гарантії щодо конфіденційності інформації;

- ✓ одноразове проведення “амністії”, неконфіскаційний характер амністії;

- ✓ поєднання “амністії” з більш жорсткими умовами відповідальності у випадку подальшого приховування доходів⁸.

Є очевидним, що для українських “амністорів” особливо важливою є необхідність гарантії того, що ніхто й ніколи не довідається про легалізовані ними кошти.

Не менш важливою умовою є вимога (гарантія), що проти такої особи не порушуватиметься кримінальна справа, не розпочинатиметься провадження у справі про адміністративне правопорушення з підстав порушення податкового чи іншого законодавства у зв’язку з одержанням задекларованих доходів, що легалізуються. Тобто, суб’єкти легалізації очікують скоріше

---

⁷ Олейнікова Л. Г. Інноваційний розвиток як мотив детінізації економіки / Л. Г. Олейнікова // Фінанси України. – 2011. – № 3. – С. 41.

⁸ Аржевітін С. Легалізація або амністія тіньових доходів як спосіб повернення коштів у легальну економіку / С. Аржевітін // Економіст. Науковий та громадсько-політичний журнал. – № 7 (285), липень. – 2010. – С. 67.

“фактичну амністію”, ніж легалізацію зі сплати податків.

Проблема виведення з тіньового сектора значних обсягів грошової маси (в основному у вигляді позабанківського обігу готівки) і включення їх до офіційного економічного обороту країни – одне із найгостріших питань виходу вітчизняної економіки з кризи, що, насамперед, зумовлює необхідність в комплексному підході до вирішення проблеми.

Платники податків повинні усвідомлювати соціальну цінність, тих послуг й прав, які забезпечує держава. Одним із основних мотивів ухилення від оподаткування є, навіть, не бажання зберегти максимальний прибуток, а усвідомлення неадекватності послуг, що надає держава, та прав, котрі вона має забезпечувати, у відповідності до рівня сплачуваних податків.

Сьогодні підприємці та громадяни не відчують себе захищеними, не можуть бути впевненими у справедливості рішень судових органів, не одержують якісних соціальних послуг, на які мають право згідно з Конституцією України, сумлінні платники податків не отримують належного ставлення державних органів. Все це робить відносини держави і платників несправедливими, а тому платники податків вважають, що мають моральне право виконувати свої обов’язки перед державою теж неякісно, або не виконувати взагалі.

І така думка дуже поширена серед платників: якщо держава дозволяє собі не виконувати положення Конституції України, чому я маю їх виконувати? Це нівелює наступний мотив, що спонукав би платника сплачувати податки та налагоджувати партнерські відносини з податковими органами, – неухильне дотримання вимог закону і своїх зобов’язань перед платниками з боку держави.

Саме така соціальна суперечність призводить до економічних наслідків у вигляді існуючої інвестиційної активності внутрішніх інвесторів. Крім того, таке ставлення платників податків до країни отримання прибутку та нестабільні соціально-економічні й законодавчі умови роботи, спонукають платників виводити вільний капітал за межі України.

Тому, одним із методів зменшення обсягів тіньової економіки є підвищення ефективності виконання органами державної влади своїх функцій. Прискорення процедур державного управління, їх відкритість і прозорість сприяють зменшенню адміністративного навантаження на суб’єктів господарювання, усуненню необґрунтованих претензій до них та активізації роботи із суб’єктами,

що працюють у тіньовому секторі⁹.

В Україні, основною функцією держави, у системі адміністрування, залишається податковий контроль, причому для його реалізації обрано найжорсткіший метод – суцільна перевірка. Даний метод є доволі затратним, до того ж він має низьку економічну ефективність.

Разом з тим, наданню допомоги платникам податків у здійсненні податкового менеджменту не приділяється достатньо уваги. Нерідко така робота виконується формально і підпорядкована загальній фіскальній ідеології, тоді як у розвинутих країнах світу, таких як Франція та США, надання допомоги платникам податків у здійсненні ними податкового менеджменту є пріоритетним в діяльності органів державної влади¹⁰.

Водночас, на першому місці в проведенні державного податкового адміністрування знаходиться сприяння добровільній сплаті податків. Таким шляхом пішли більшість розвинутих держав світу, зокрема Німеччина, Франція та Великобританія.

Налагодження партнерських відносин із платниками податків і ведення рівноправного діалогу між сторонами має на меті: надання інформаційної підтримки платникам податків; отримання об'єктивної оцінки роботи органів податкової служби від платників податків. Завдання поповнення бюджету повинне виконуватися не шляхом збільшення податкового навантаження на сумлінних платників податків, а через мобілізацію резервів, що існують в економіці, в тому числі, тіньовому секторі¹¹.

Нестабільність і недосконалість вітчизняного законодавства є не лише основною причиною існування тіньового бізнесу в країні, але й головною перешкодою на шляху підвищення активності інноваційної підприємницької діяльності. Якщо держава лише “боротиметься” з тіньовою економікою й не створюватиме гарантій для нормального функціонування бізнесу, то підприємці намагаючись вижити не будуть зацікавлені у вкладенні своїх капіталів в ризикові інноваційні проекти.

Отже, проблема детінізації є комплексною й лежить у площині повернення людей до нормальної господарської діяльності, що базувалася б на “розумних” законах. Розробляючи закони та

---

⁹ Олейнікова Л. Г. Інноваційний розвиток як мотив детінізації економіки / Л. Г. Олейнікова // Фінанси України. – 2011. – № 3. – С. 39.

¹⁰ Там само, С. 40.

¹¹ Там само, С. 41.

нормативні документи з повернення тіньових капіталів, державі необхідно думати про те, як змінити свої функції.

Уряду потрібно від звинувачень бізнесу перейти до визнання власної провини за те, що не були вчасно створені належні умови для легалізації господарської діяльності. Виходячи зі світового досвіду, потрібно встановити вичерпний перелік видів діяльності, доходи від яких завжди вважатимуться кримінальними.

Держава зобов'язана прийняти закони, що дозволять підприємцям впевнено дивитись у майбутнє, і забезпечити їх виконання, аби підприємці знали: якщо вони дотримуватимуться чинних нормативних актів, то завжди матимуть можливість нормально працювати в країні і ніхто не зазіхатиме на законно отриманий ними прибуток. Негативні ж наслідки від тіньової економіки, які є сьогодні, представленні на рисунку 1.2.

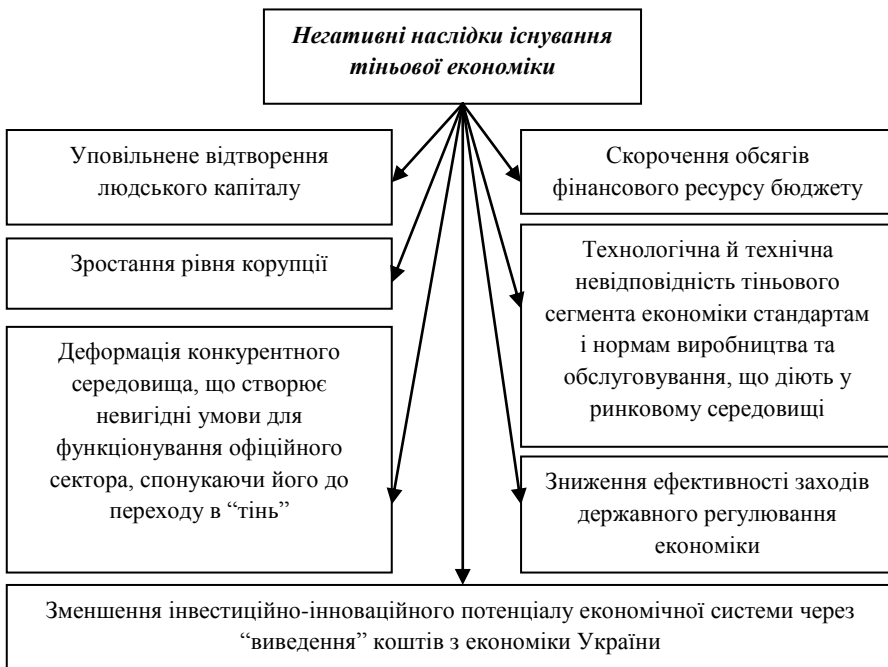

Рис. 1.2. Негативні наслідки існування тіньового сектора для економіки України

Враховуючи досвід України та інших країн світу, сутність тіньової економіки не може визначатися однозначно з позицій якої-небудь однієї характеристики. Це комплексне явище, що має як негативні, так

і позитивні властивості, що проявляються в різноманітних формах й мають неоднозначні наслідки.

За умов розвитку кризових явищ у соціально-економічній сфері України, тіньова економіка є своєрідним економічним стабілізатором. Вона характеризується:

- ✓ більшою гнучкістю та динамічністю, ніж легальна;
- ✓ можливістю створення додаткових робочих місць і підтримання доходів громадян й підприємств під час економічної кризи;
- ✓ посиленням конкурентної боротьби, і цим самим стримуванням на певний час соціально-дестабілізаційних процесів у суспільстві.

Проте вирішальним є негативний вплив тіньового сектору на інноваційний розвиток національної економіки, а саме:

- ✓ втрата податкових надходжень, і як результат – ускладнення виконання державою своїх фінансових зобов'язань перед суспільством й посилення нерівномірності податкового тиску;
- ✓ скорочення інвестиційних ресурсів в Україні через утруднення відкритого витрачання тіньовими структурами прихованого від оподаткування доходу та його відтік за кордон;
- ✓ можливість монополізації економіки через зниження ціни продукції тіньового сектору на величину несплаченого податку;
- ✓ зростання зовнішнього і внутрішнього боргу, збільшення тіньового капіталу, зменшення інвестиційної привабливості держави, втрата можливості активної участі у глобалізаційних процесах.

За оцінками експертів, саме в постсоціалістичних країнах, тіньовий сектор практично на рівних конкурує з офіційною господарською діяльністю в багатьох галузях вітчизняної економіки, що в свою чергу тягне за собою погіршення інноваційного розвитку економіки, тобто зменшення кількості новаторських ідей¹².

Ситуацію можна поліпшити шляхом:

- ✓ зменшення ризиків інвестування в людський капітал. Це, передусім, доступність кредитів для створення власного бізнесу, ефективна робота венчурних фондів, інституційні перетворення, що сприяють розвитку дрібного бізнесу;
- ✓ надання цільових безплатних субсидій підприємствам, що освоюють нову технологію для придбання й монтажу нового технологічного обладнання та впровадження удосконалень;
- ✓ надання субсидій малим і середнім підприємствам для

---

¹² Предборський В.А. Економічна безпека держави: Монографія. – К. : Кондор, 2005. – С. 234.

придбання майна з метою досягнення економії витрат енергії, а також на наукові дослідження й розроблення нової технології для виготовлення продукції¹³;

- ✓ реформування системи освіти як ефективного генератора людського капіталу, а не “інкубатора” корупційних відносин;

- ✓ створення системи страхування коштів, які надаються венчурним фірмам та гарантуватимуть повернення частини середньострокових позик, наданих на 2–7 років;

- ✓ реформування судової системи, яка на даний момент є одним із головних детермінантів існуючого рівня корупційних відносин¹⁴;

- ✓ легалізації нерегламентованої зайнятості та доходів населення;

- ✓ удосконалення функціонування окремих товарних ринків;

- ✓ покращення системи контролю у сфері зовнішньоекономічної діяльності¹⁵;

- ✓ виключення із суми доходу до оподаткування частини витрат підприємств на програми фундаментальних наукових досліджень, що виконуються університетами за контрактами. Вирахування з доходу, що оподатковується, вартості наукової апаратури та обладнання, яке безкоштовно передається підприємствам університетами та науково-дослідними організаціями¹⁶;

- ✓ викриття засобами масової інформації не тільки фактів мафіїзації і корупції, а й брутального, нахабного, своєкорисного ставлення державних службовців до громадян та зловмисного невиконання своїх функцій;

- ✓ встановлення регресивної шкали на прибутковий податок із заробітної плати при її зростанні до середнього прожиткового рівня;

- ✓ гарантування захисту прав власності суб’єктам офіційного сектора економіки;

- ✓ реформування податкової системи в частині зменшення ставок

---

¹³ Варналій З. С. Конкурентоспроможність національної економіки: проблеми та пріоритети інноваційного забезпечення / З. С. Варналій, О. П. Гармашова. – К. : Знання України, 2013. – С. 382.

¹⁴ Скрипник А. Освіта, індекс сприйняття корупції та мотиваційні моделі корупційної поведінки / А. Скрипник // Економіка України. Науковий журнал. – 2010. – № 2. – С. 71.

¹⁵ Усатюк О. Тіньова економіка в Україні / О. Усатюк // Справочник економіста. – 2007. – Февраль. – С. 45.

¹⁶ Варналій З. С. Конкурентоспроможність національної економіки: проблеми та пріоритети інноваційного забезпечення / З. С. Варналій, О. П. Гармашова. – К. : Знання України, 2013. – С. 383.

податку на доходи, що інвестуються;

- ✓ поступової відміни ПДВ на продукцію вітчизняного товаровиробника;

- ✓ надання можливості використання методів прискореної амортизації в наукомістких галузях¹⁷.

Високий рівень тінізації економіки України, зумовлений несприятливим інституційним середовищем ведення бізнесу. До найістотніших чинників тінізації вітчизняної економіки належать: суперечливість та дублювання законодавчої і нормативно-розпорядчої бази, недовіра організаційно-інституціональних механізмів антикорупційного законодавства, неефективність функціонування судової й правоохоронної систем, ускладненість доступу до земельних ресурсів, високий рівень злочинності, відсутність історичної практики дотримання норм та моральних стандартів законослухняної поведінки у суб'єктів господарювання і громадян.

Тіньова економічна діяльність пов'язана з державним втручанням в економіку, яке суперечить інтересам окремих груп населення. З метою захисту власних інтересів, ці суб'єкти вступають у відносини, цілю яких є уникнення впливу формальних інститутів або мінімізація втрат від такого впливу.

Оскільки тіньова економіка не є відобособленою, замкнутою економічною системою, її суб'єкти вступають в економічні відносини із суб'єктами легальної економіки. З одного боку, формальні інститути чинять вплив на суб'єкти тіньової діяльності.

З іншого, – визначаючи особливості їх подальшого руху, підприємці-тіньовики мають можливість лобіювати свої інтереси, впливати на чиновників та формувати громадську думку. В результаті такого впливу відбувається адаптація суб'єктів тіньової економіки до нових умов¹⁸.

Імперативом економічного розвитку в Україні є досягнення сталого економічного зростання за рахунок максимального зменшення тіньової складової до мінімально можливої величини та ефективного використання її інвестиційно-інноваційного потенціалу. Саме це

---

¹⁷ Самойленко Є. Г. Тіньова економіка: структура та вплив на економічну динаміку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.01 “Економічна теорія та історія економічної думки” / Є. Г. Самойленко. – Дніпропетровськ, 2013. – С. 12.

¹⁸ Самойленко Є. Г. Сутність та етапи еволюції тіньової економіки / Є. Г. Самойленко // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. – 2012. – № 1 (5). Том 2. – С. 339.

обумовлює необхідність розробки політики детінізації економіки, яка б врахувала особливості функціонування тіньового сектора, його масштаби, структуру та дуалістичний вплив різних складових на офіційний сектор.

1.2. Вплив офіційних та тіньових інститутів венчурного інвестування на становлення інноваційної моделі розвитку економіки

Економічне становище України протягом останніх років характеризується значним розширенням масштабів тіньової економіки та посиленням її впливу на соціально-економічне життя суспільства, перешкоджає інноваційно-інвестиційним процесам в країні. Тінізація економіки зумовлює структурні деформації й диспропорції суспільно-економічного розвитку, стримує процеси державотворення, не сприяє курсу демократизації суспільства та європейської інтеграції України.

Паралельне функціонування двох секторів – легального та тіньового – ускладнює стабільний розвиток економіки країни як на макрорівні так і на мікрорівні. Поряд із офіційною діловою активністю існує й тіньова, що має величезний розмах, незважаючи на зростаючі економічні та адміністративні заборони^{19, 20}.

Ми знаємо, що сьогодні інвестиційна діяльність представляє інвестиційний процес у реальних і офіційних умовах, з акцентом на організаційні засади його реалізації та управління цим процесом. Раніше інвестиційна діяльність поставала у вигляді відтворення основних фондів шляхом капітальних вкладень в народне господарство.

У ринкових умовах, інвестиціями є всі види майнових та інтелектуальних цінностей, які вкладають в об'єкти підприємницької й інших видів діяльності, внаслідок чого створюється прибуток або досягається соціальний ефект.

Макроекономічний аналіз свідчить, що важливе значення має

---

¹⁹ Краус Н. М. Тіньовий та офіційний сектори економіки: антагоністичне співіснування і взаємодія : монографія / Н. М. Краус. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. – С. 4.

²⁰ Жураковська А. В. Підходи до побудови моделі впливу тіньового сектора в економіці регіону / А. В. Жураковська, О. Ю. Полякова // Бізнесінформ. – 2010. – № 4 (1). – С. 33.

дослідження функціональної структури ВВП, а в ньому – тієї частки, що використовується для здійснення інвестування. Ці дані дають можливість простежити взаємозв'язки, які формуються між динамікою інвестицій та ВВП.

В останні роки, гострої потреби в інвестиціях для структурних перетворень зазнають найрозвинутіші регіони України та ще й тіньова економіка чинить, загалом, деструктивний вплив на національне господарство, сповільнюючи надходження коштів до бюджету і погіршуючи інвестиційну привабливість вітчизняної економіки²¹.

За приблизними оцінками експертів, рівень тінізації господарської діяльності, в окремих регіонах України, досягає 60–65 %, що значно перевищує аналогічні показники розвинених країн світу. Ключовими передумовами високого рівня тінізації вітчизняної економіки залишаються неефективний інституціональний базис регулювання підприємництва та незадовільні умови здійснення господарської діяльності.

За глобальним індексом конкурентоспроможності Україна в 2011 році посіла 89-е місце серед 139 країн світу. Експертами ВЕФ ситуація з інституційним розвитком України визнана ключовою проблемою: за компонентою “Інститути” Україна погіршила свій минулорічний результат (120 місце з 183 країн) ще на 14 позицій.

Це пов'язано з надзвичайно низькими оцінками експертів ситуації у сфері захисту прав міноритарних власників (138 місце), ефективності законодавчих органів у регуляторній сфері (138 місце), захисту прав власності (135 місце), незалежності судової влади (134 місце), тягара державного регулювання (125 місце), довіри до правоохоронних органів (122 місце), організованої злочинності (116 місце), прозорості державної політики (114 місце) тощо.

За показником легкості здійснення підприємницької діяльності у 2011 році Україна посіла 149 рейтингову позицію серед 183 країн світу, що, зокрема, визначалося низькою ефективністю оподаткування (181 місце), складністю процедур одержання дозволу на будівництво (180 місце), реєстрації власності (166 місце) тощо^{22, 23}.

---

²¹ Ангелко І. В. Тіньова діяльність домогосподарств України в умовах трансформаційної економіки / І. В. Ангелко // Вісник Хмельницького національного університету: Серія: Економічні науки. Том 3. – Хмельницький: Редакція журналу “Вісник ХНУ”, 2011. – № 3, Т.3 (176). – С. 199.

²² Моніторинг місця України у рейтингу “Ведення бізнесу 2013” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/category/main?cat_id=191587. – Назва з екрану.

Тіньова економіка в Україні – це результат системної кризи економіки, що виникла через невідповідність методів здійснення ринкових перетворень. Поширення тіньової економіки в країні відбулося на базі руйнації діючих розподільних відносин і побудови нових, які істотно порушили усталений баланс інтересів суб'єктів економіки, паритетність розвитку окремих її сфер, мотивацію ефективного господарювання.

За даними Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, рівень тіньового сектору економіки України за підсумками II-го кварталу 2010 року становить 38 % від офіційного ВВП^{24, 25, 26}. За попередніми оцінками, державний бюджет України, в результаті збільшення тіньового сектору, у 2011 році недоотримав понад 110 млрд грн.

Розраховані показники рівня тінізації економіки України в 2011 році за різними методами дають змогу побачити середній показник тіньового сектора економіки країни, що склав 35,08 %. Окремо кожний метод визначив рівень неофіційної економіки в наступному обсязі:

- ✓ Витрати населення – роздрібна торгівля – 43,5 %;
- ✓ Електричний метод – 37 %;
- ✓ Інтегральний показник – 37,5 %;
- ✓ Монетарний метод – 27 %;
- ✓ Метод збитковості підприємств – 31,5 %;
- ✓ Метод сукупного попиту – сукупної пропозиції – 34 %.

Тіньова економіка призводить до того, що темпи інфляції можуть бути занижені, як це відбувається в Україні. Недооцінка параметрів “тіні” може призвести до неточного трактування платіжного балансу й завищення показників податкового тиску, доходів населення і державних витрат.

Якщо темпи зростання тіньових доходів випереджують темпи зростання офіційного ВВП, уряд може недооцінити реальні потреби

---

²³ Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрямки подолання. – К. : НІСД, 2011. – С. 11.

²⁴ Там само, С. 9.

²⁵ The Influence of the economic crisis on the underground economy in Germany and the other OECD-countries in 2010 : a (further) increase [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.econ.jku.at/members/Schneider/files/publications/LatestResearch2010/ShadEcOECD2010.pdf>. – Назва з екрану.

²⁶ Ангелко І. В. Методичні основи оцінки обсягів тіньового сектору економіки / І. В. Ангелко // Вісник СумДУ. Серія Економіка, 2011. – № 1. – С. 180.

економіки в грошах, що призводить до зростання інвестиційних ризиків, зниження інвестиційної активності, зменшення пропозиції інвестиційних ресурсів²⁷. Тіньова діяльність обмежує можливість залучення підприємцями інвестиційних ресурсів, особливо іноземних. Розширення тіньового сектора стимулює зростання спекулятивних фінансових та торгово-посередницьких угод на шкоду розвитку реального виробництва.

Зростання тіньового сектора характеризується приховуванням джерел інвестицій. Таким чином, українські інвестори в кризовий період страхують інвестиційні ризики. Також слід відмітити, що в “тіні” прискорюється процес концентрації капіталу, який є надзвичайно важливим для країн з ринковою економікою.

Вплив тіньового сектора відчуває й венчурне підприємництво. Цей вплив має як позитивний так і негативний характер. Що стосується венчурного капіталу, то він акумулюється двома секторами: офіційним та тіньовим.

У формальному секторі переважають “фірми (або фонди) венчурного капіталу”, які об’єднують фінансові ресурси ряду інвесторів: приватних та державних пенсійних фондів, благодійних фондів, корпорацій, фізичних осіб, венчурних капіталістів. Крім цього учасниками офіційного сектору виступають спеціальні підрозділи або дочірні фірми комерційних банків, нефінансових промислових об’єднань, а також державні інвестиційні програми.

Тіньовий (неформальний) сектор венчурного капіталу представлений індивідуальними інвесторами, так званими “бізнес-ангелами”, які мають власні вільні фінансові ресурси і напряду інвестують у ризикові підприємства.

“Бізнес-ангели” – це, як правило, високоосвічені професіонали середнього та старшого віку, головним чином, у сфері ділового адміністрування, консалтингу або технічного сектора. Більшість з них має багаторічний досвід бізнес-діяльності та володіє значними фінансовими ресурсами, накопиченими завдяки власній праці і діяльності в тіньовому секторі України.

---

²⁷ Сенчило І. В. Інноваційно-інвестиційні процеси в Україні / І. В. Сенчило, М. В. Шиян, Н. М. Краус // Наукова школа маркетингового менеджменту: 20 років творчої діяльності : матеріали Всеукр. Наук.-практ. конф., 14 вересня 2011 р., Донецьк, Україна / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, донец. Нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Тугана-Барановського, Ін-т економіки і упр. – Донецьк : [ДонНУЕТ], 2011. – С. 178.

Часто “бізнес-ангели” здійснюють інвестування через синдикати, які об’єднують їхніх друзів й ділових партнерів, що дозволяє реципієнтам залучати значні інвестиційні кошти. Зазвичай, обсяги інвестицій тіншового сектора в декілька разів перевищують обсяги інвестицій офіційного сектора.

Офіційний та неофіційний сектори відіграють взаємодоповнюючу роль. Інвестиції, залучені з тіншового сектора особливо важливі на початкових стадіях розвитку інноваційних фірм, коли венчурні підприємства потребують “посівного капіталу” для розробки продукту та дослідного зразка.

Офіційний сектор є більш активним на стадії швидкого розвитку підприємств, коли їх продукція має комерційний успіх та необхідні кошти для розширення виробництва і збільшення обсягу продаж²⁸.

Разом з тим, саме кошти, що надходять з тіншового сектора, з метою венчурного фінансування, відіграє ключову роль у забезпеченні цілісності та безперервності інноваційного циклу в межах інноваційної моделі розвитку України, що пояснюється рядом факторів (рис. 1.3).

Тіншові венчурні інвестори мають багато індивідуальних і професійних форм. Зокрема, розрізняють дві великі групи – пасивні та активні тіншові “бізнес-ангели”. До перших відносять інвесторів, які, здійснивши інвестиції, не втручаються в діяльність підприємства. Їх цікавить лише можливість повернення власних коштів.

Як це зробить підприємець – їх не турбує, а в деяких випадках вони просто не можуть допомогти, оскільки не володіють необхідним досвідом, навичками чи мережею зв’язків. Це можуть бути: багатий адвокат, професор чи людина іншої професії, яка зайнята своїми повсякденними справами. Цей тип інвестора готовий вкласти в проект кошти, але не має часу або необхідних навичок для перетворення start-up на процвітаючу організацію.

Представники другої групи, окрім внесення коштів активно співпрацюють із підприємцем, допомагають йому в перетворенні підприємства на процвітаючу організацію. Також розрізняють особливий тип “бізнес-ангелів” – “незаймані бізнес-ангели”, це потенційні “бізнес-ангели”, які володіють достатніми коштами, досвідом, навичками та зв’язками для того, щоб інвестувати, але не

---

²⁸ Краус Н. М. Інноваційна діяльність та венчурний капітал в системній модернізації національної економіки : монографія / Н. М. Краус, О. М. Шевченко. – Полтава : Дивосвіт, 2013. – С. 73.

роблять цього з певних обставин. Крім цього, виділяють також такі види “тіньових бізнес-ангелів”²⁹:

- ✓ “тіньовий ангел-охоронець” (даний вид інвестора добре знається на таємниці, в якому функціонує підприємство, та буде активно сприяти тому, щоб start-up був успішний. Він має багато контактів, а також досвід, що може бути використаний за умови його участі в правлінні організацією);

- ✓ “тіньовий ангел-підприємець” (інвестор типу “будь тут, дай це” може дуже корисним для підприємця-новачка. Наприклад, він може допомогти заступнику в переговорах із інвесторами та узгодити фінансові аспекти інвестиційної угоди);

- ✓ “тіньовий операційний ангел” (цей “ангел” має значний досвід роботи в управлінні великими організаціями. Для підприємця цей вид інвестора може бути корисним, якщо організація планує збільшувати масштаби своєї діяльності);

- ✓ “тіньовий ангел-всезнайка” (даний тип інвестора вважає, що має відповідь на всі питання, зважаючи на те, що він досяг високого рівня доходів, або в силу своєї зарозумілості та самовпевненості).

Сьогодні, серед основних причин, які перешкоджають залученню коштів з тіньового сектора до венчурного підприємництва, є наступні: низький рівень підприємницької культури; недостатня конкурентоспроможність інноваційного сектора³⁰; дефіцит привабливих проєктів для інвестування; недосконала система оподаткування; небажання інвесторів вкладати кошти в довгострокові проєкти з високим ступенем ризику; відсутність конструктивного діалогу держави і приватних інвесторів; складна система патентування й ліцензування.

Державна підтримка інноваційної сфери і венчурного бізнесу має забезпечуватись двома формами – прямим і опосередкованим регулюванням. Пряма підтримка передбачає: фінансування з бюджету, надання грантів і пільгових кредитів, створення умов для залучення приватного й іноземного капіталу з метою комерціалізації інновацій. Методи опосередкованої дії, а саме: податкові пільги, амортизаційна, цінова політика створюється сприятливий інноваційний та

---

²⁹ Матей В. В. Характерні особливості та сучасні тенденції неформального ринку венчурного капіталу / В. В. Матей // Формування ринкових відносин в Україні. Збірник наукових праць. Вип. 9 (88) / Наук. ред. І. Б. Бондар. – К., 2008. – С. 33.

³⁰ Там само, С. 38.

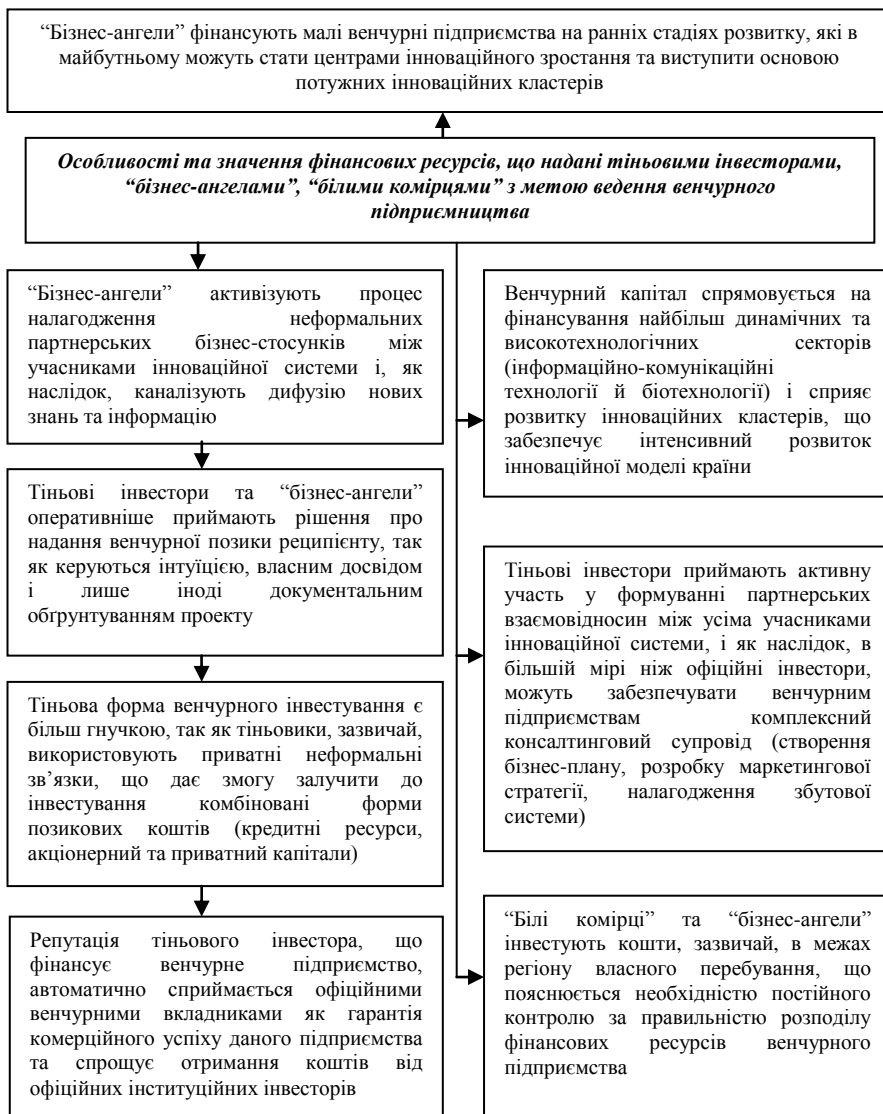

Рис. 1.3. Особливості поведінки суб’єктів господарювання тіньового сектора та роль “вливання” тіньових фінансових ресурсів у становлення венчурного підприємництва України³¹

³¹ Краус Н. М. Роль офіційних та тіньових інститутів венчурного інвестування на етапі становлення інноваційної економіки / Н. М. Краус // Тіньова економіка: генезис,

інвестиційний клімат в економіці³².

Разом з тим потрібно забезпечити:

- ✓ використання державних засобів рекламно-інформаційної підтримки українського науково-інноваційного потенціалу для залучення іноземних інвесторів до співпраці з вітчизняними венчурними фондами;
- ✓ стимулювання притоку приватних інвестицій у високотехнологічні венчурні фонди, бізнес-інкубатори шляхом доінвестування їх державою та передачі їм в управління відповідних об'єктів державної власності;
- ✓ розвиток кадрового та наукового потенціалу шляхом створення науково-освітньо-виробничих комплексів;
- ✓ часткову передачу в управління бізнесу відповідних державних учбових закладів та інститутів;
- ✓ створення інфраструктури венчурного фінансування, до елементів якої можна зарахувати фондові біржі, інжинірингові фірми, технопарки, бізнес-інкубатори для венчурного бізнесу;
- ✓ участь держави в проведенні експертизи інноваційних проектів і розвиток консультаційних послуг для науково-технічних підприємств, які, в першу чергу, потребують залучення фінансових ресурсів. На нашу думку, вказані експертизи доцільно проводити на базі державних наукових центрів або вищих навчальних закладів.

джерела розвитку, перспективи подолання та цивілізованої інтеграції: Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції. (Вінниця, 23–24 травня 2013 р.). – Вінниця: НВЦ “Генеза”, 2013. – С. 83.

³² Антонюк Л. Л., Поручник А. М., Савчук В. С. Інновації: теорія, механізм розробки та комерціалізації: Монографія. – К. : КНЕУ, 2003. – С. 331.

РОЗДІЛ 2

КОРУПЦІЯ НА РІЗНИХ РІВНЯХ ЕКОНОМІЧНОЇ АГРЕГАЦІЇ

2.1. Корупція як одна із загроз національної безпеки в інноваційних умовах господарювання

Поширення тіньової економіки призводить до різкого зниження ефективності державної політики, унеможливлення регулювання економіки ринковими методами із застосуванням інструментів грошово-кредитної та податкової політики. Це зумовлює необхідність звернення органів виконавчої влади до адміністративних інструментів регулювання, що у свою чергу, складає підґрунтя для поширення корупції, а також гальмує процес розвитку ринкової економіки в Україні, перешкоджає просуванню до членства у міжнародних організаціях.

Корупція існує в усіх країнах, однак у різних пропорціях, на різних рівнях та має особливу природу свого походження. В Україні ж корупція не існує – вона процвітає³³. Зв'язок між легальною і нелегальною економікою забезпечує механізм функціонування останньої.

Одним із найсуттєвіших явищ передавального механізму між тіньовою й офіційною економікою (а саме, державним управлінням) є корупція, під якою розуміють діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, яка спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для отримання матеріальних благ, послуг і пільг³⁴.

За даними міжнародної неурядової організації “Transparency International”, індекс сприйняття корупції в Україні у 2010 році становив 2,4 пункта (в найменш корумпованих країнах індекс сприйняття корупції становить – 9–10, у країнах з високим рівнем корупції – менше 3), що відповідає 134 місцю у рейтингу, серед 178

---

³³ Корупція в Україні. Аналітична схема [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sd.net.ua/2010/07/30/korupciya-v-ukrayini-analitichna-sхема.html>. С. 1–2. – Назва з екрану.

³⁴ Черниш О. Тіньова економіка: особливості та шляхи легалізації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=68>. – Назва з екрану.

країн світу. Покращення значення цього показника (у 2009 році – 2,2 пункта), зумовлене розробкою Національної антикорупційної стратегії на 2011–2014 роки, Законів України “Про засади запобігання і протидії корупції”, “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення”, що підтверджує наміри уряду України протидіяти цьому явищу.

Згідно з даними Глобального барометра корупції³⁵, кожний третій житель України у 2010 році давав хабар: в дачі хабарів зізналося 34 % опитаних, що демонструє негативні тенденції. В 2010 році з корупцією стикалося в 1,5 рази більше громадян, ніж раніше.

Спостерігається позитивна тенденція серед населення: семеро з десяти осіб готові повідомити про випадки корупції (проти 4 із 10 – у 2009 році), що свідчить про готовність населення підтримати дії уряду щодо боротьби з корупцією. Проте, поки що 60 % населення країни вважає неефективними заходи, які проводить уряд щодо протидії корупції³⁶.

Існуючий стан тінізації вітчизняної економіки стає ризиком для реалізації реформ. Залишається загрозливо високим рівень корупції. За оцінками Transparency International, у 2011 році Україна понизилася із 134 до 152 місця у рейтингу корумпованості серед 183 країн світу.

Найнебезпечнішими проявами цього явища в Україні експерти відзначають: політичну корупцію, корумпованість судової системи, хабарництво в органах прокуратури та МВС, корупційні прояви у сфері охорони здоров'я; корупційний тиск на суб'єктів господарювання з боку контролюючих органів; непотизм (кумівство) в органах державної влади, корупційні схеми при перерозподілі національного багатства та природних ресурсів.

В наслідок цього, руйнується держава як інституція, відбувається відчуження влади від суспільства, знижується імідж країни, ефективність політичних і судових інститутів, неефективно розподіляються та використовуються державні кошти й ресурси, зростає рівень тіньової економіки³⁷.

Правильно говорять ті, що кажуть: “корупція породжує бідність”,

---

³⁵ 2010 Global Corruption Barometer / Transparency International [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/gcb/2010/results

³⁶ Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрямки подолання. – К.: НІСД, 2011. – С. 12.

³⁷ Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К.: НІСД, 2012. – С. 47.

однак мають рацію й ті, що стверджують: “корупція породжує багатство”. Втім, найвірніше вважають ті, хто говорить: “корупція породжує неефективність”.

Неефективним стає все – від системи охорони здоров'я до провідних галузей економіки, що робить можливим існування олігархів, але унеможливорює формування того, що західна соціологія обізвала “середнім класом”. Тому, відсутність “середнього класу” в Україні частково зумовлена корупцією, а політична нестабільність – відсутністю такого класу³⁸.

Ще один наслідок корупції – делегітимізація влади та інституційний підрив державності. Однак, корупція делегітимізує владу лише в довгостроковій перспективі, тоді як у короткостроковій – вона підтримує систему. Саме корупція “цементує” існуючий політичний порядок, оскільки в породженій нею циркуляції ресурсів, вона дублює бюрократичну ієрархію і, тим самим, підтримує її³⁹.

Як уже наголошувалося нами раніше, корупція, в тій чи іншій мірі, існує у будь-якій економічній та політичній системах. В умовах демократичних чи авторитарних суспільствах, корупція як і тіньова діяльність, є другорядним явищем, яке істотно не впливає на загальний рівень державного управління.

Проте, за тотальної тінізації економічних процесів корупція може перетворитися на структуроутворюючий елемент державного управління.

Найтипівішим проявом корупції є підкуп чиновників і державних діячів усіх рівнів, хабарництво. За американськими оцінками, на підкуп впливових чиновників, великі злочинні угруповання витрачають від 30 до 50 % своїх прибутків. Потенційних хабарників серед чиновників державного апарату, тобто осіб, які за сприятливих умов готові отримати хабар – 70 %.

87 % опитаних українських підприємців підтвердили, що безпосередньо мають справу з корупцією у держустановах і змушені сплачувати хабарі, тоді як 77 % підприємців впевнені, що працівники

---

³⁸ Краус Н. М., Сергієнко А. Г. Корупція як одна із загроз національної безпеки на етапі становлення інноваційної економіки / Н. М. Краус, А. Г. Сергієнко // Науковий вісник Полтавський університет економіки і торгівлі. Серія: Економічні науки. – Полтава: РВЦ ПУЕТ. 2012. – № 4 (55). – С. 23–29.

³⁹ Корупція в Україні. Аналітична схема [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sd.net.ua/2010/07/30/korupciya-v-ukrayini-analitichna-sxema.html>. С. 3. – Назва з екрану.

контролюючих органів штучно створюють ситуації, які провокують порушення законодавства.

Інакше кажучи, корупція – це не лише форма злочинного збагачення бюрократичного державного апарату, а й приватизація державної влади тіньовими структурами⁴⁰.

Як свідчать окремі енциклопедичні словники, слово “корупція” походить від латинського “*corruptio*”, що означає “псування”, “розбещення”, тобто може розумітися як розбещення окремих посадових осіб державного апарату, як “соціальна корозія”, що “роз’їдає” державну владу й суспільство в цілому⁴¹.

Корупція – це складне соціальне явище, що негативно впливає на всі аспекти політичного та соціально-економічного розвитку суспільства й держави. Вона охоплює як протиправні дії (бездіяльність), так і неетичні (аморальні, доморальні) вчинки.

Корупцію можна визначити як складне соціальне (а за своєю суттю асоціальне, аморальне і протиправне) явище, що виникає в процесі реалізації владних відносин уповноваженими на це особами, які використовують надану їм владу для задоволення особистих інтересів (інтересів третіх осіб), а також для створення умов здійснення корупційних дій, приховування цих дій та сприяння їм⁴².

Корупція – це протиправна діяльність, яка полягає у використанні службовими особами їх прав та посадових можливостей для особистого збагачення; підкупність і продажність громадських й політичних діячів⁴³.

Про масштаби корупції свідчить і те, що за різними оцінками, підприємці в Україні витрачають до 6,5 % своїх середньорічних доходів на хабарі посадовим особам. Експерти Світового банку оцінюють річну суму хабарів в Україні на рівні двомісячного торгового обороту країни.

Тобто, корупція перетворилася на одну із загроз національної безпеки. Її вплив на українське суспільство й державу має

---

⁴⁰ Озерський І. В. Тіньовий сегмент економіки / І. В. Озерський // Економіка. Фінанси. Право. – 2005. – № 1. – С. 34.

⁴¹ Жданов І. Хмельницький ліцеїст про корупцію: це вада розвитку суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mintrud.rime portal.gov.ua/rus/index.php?v=5&tek=117&par=5&art=635>. С. 1. – Назва з екрану.

⁴² Там само, С. 2.

⁴³ Корупція в Україні. Аналітична схема [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sd.net.ua/2010/07/30/korupciya-v-ukrayini-analitichna-sxema.html>. С. 1–2. – Назва з екрану.

комплексний та системний характер, зокрема йдеться про соціальні, економічні, владні, політичні та міжнародні аспекти цього впливу⁴⁴.

Ми зупинимось на економічному змісті даної проблеми. Корупція впливає на всі сфери економіки України. Її провокує масова тінізація економічного сектору країни, що, в свою чергу, є економічним підґрунтям корумпованих зв'язків. Відповідно до офіційних заяв керівництва держави, частка тіньової економіки в Україні фактично зрівнялася з офіційною і складає 45–60 %.

У тіньовому секторі економіки працюють мільйони громадян України. За даними Фонду “Інтелектуальна перспектива” і Центру соціальних експертиз Інституту соціології НАН України, що провели опитування громадян по проблемі тіньової зайнятості населення, 45 % опитаних працюють у “тіні”. За підрахунками фахівців, сукупний тіньовий капітал українських громадян складає приблизно \$40 млрд.

Загалом, корупція підриває економічні основи держави, блокує надходження іноземних інвестицій, призводить до тінізації економіки, сприяє зростанню впливу організованих злочинних груп.

Боротьба з корупцією та хабарництвом пов'язана із вирішенням наступних основних завдань:

- ✓ зменшення числа так званих “хабаромістких” функцій державного управління (видача дозволів, ліцензій, довідок тощо);
- ✓ чітке законодавче визначення процедур прийняття управлінських рішень;
- ✓ забезпечення прозорості прийняття рішень за допомогою конкурсів, тендерів тощо;
- ✓ підвищення кримінальної відповідальності за корупційну діяльність та ін.⁴⁵

Ряд фахівців намагаються класифікувати корупцію, піддавши це явище певній структуризації. В наш час варто виділити чотири головні її типи:

- хабарництво у торгівлі, пов'язане з функціонуванням чорного ринку, протизаконними фінансовими та майновими операціями, ухиленням від сплати податків, фальсифікацією фінансових документів;
- патронажна система, що виникає, як правило, тоді, коли

---

⁴⁴ Жданов І. Хмельницький ліцеїст про корупцію: це вада розвитку суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mintrud.rimea.portal.gov.ua/rus/index.php?v=5&tek=117&par=5&art=635>. С. 3. – Назва з екрану.

⁴⁵ Там само, С. 5.

реалізація незаконних угод концентрується в руках обмеженої кількості осіб або організацій. Діячі, які контролюють патронажні системи, намагаються монополізувати владу аж до встановлення повного контролю за діяльністю легітимного уряду;

– непотизм (дружба або кумівство) призводить до виникнення несправедливих великих поступок при укладенні угод, призначення родичів на ключові посади в системі управління, пільгової купівлі власності, доступу до “твердих” валют тощо;

– кризова корупція – робота великої кількості бізнесменів в умовах ризику, коли предметом купівлі-продажу стають рішення офіційних органів, які можуть призвести до великих політичних зрушень або змін в країні (державні гарантії інвесторам, процес приватизації).

Наявність та процвітання усіх чотирьох типів корупції в Україні є свідченням того, що українська корупція є системною. Навідміну від розвинених країн світу, де корупція часто вражає лише одну складову частину політики, наприклад впливову спілку чи політичну партію.

Україна ж є менш захищеною (на межі з повною незахищеністю, що є усвідомленою і провокованою) системою інститутів й “охоронними організаціями”, що дозволяє більшості тих, хто має “доступ до корумпованого тіла”, використовувати його для виживання, а привілейованій меншості – продовжувати своє збагачення⁴⁶.

В детальному вигляді передумови корупції в Україні подано на рис. 2.1.

Логічно диференціювати корупцію за декількома рівнями:

- ✓ мала (дрібні службовці й чиновники);
- ✓ середня (умисні бюрократичні перепони, “кумівство”);
- ✓ велика або інституційна (легальна корупція).

В Україні структура корупції включає в себе всі перелічені рівні корупції⁴⁷.

За типами взаємодіючих суб’єктів корупція буває:

- ✓ побутова, що породжується взаємодією пересічних громадян і чиновників. У неї входять різні подарунки від громадян і послуги

---

⁴⁶ Бутенко В. Природа і причини корупції в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/ji-junior/N32-1/butenko.htm>. – С. 3–4. – Назва з екрану.

⁴⁷ Корупція в Україні. Аналітична схема [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sd.net.ua/2010/07/30/korupciya-v-ukrayini-analitichna-sxema.html>. – С. 1–2. – Назва з екрану.

Рис. 2.1. Основні передумови корупції в Україні^{48, 49}

⁴⁸ Бутенко В. Природа і причини корупції в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/ji-junior/N32-1/butenko.htm>. – Назва з екрану.

посадовій особі і членам його сім'ї. До цієї категорії також відноситься кумівство (непотизм);

- ✓ ділова, яка виникає при взаємодії влади і бізнесу. Наприклад, у разі господарської суперечки, сторони можуть прагнути заручитися підтримкою судді з метою винесення ухвали в свою користь;

- ✓ корупція верховної влади відноситься до політичного керівництва і верховних судів в демократичних системах. Вона стосується груп, що стоять у влади, недобросовісна поведінка яких полягає в здійсненні політики в своїх інтересах і в збиток інтересам виборців.

Домінуючими сегментами сучасної тіньової економіки та основними механізмами одержання тіньових доходів стали:

- ✓ нелегальний експорт капіталів та корупція;
- ✓ нелегальні валютні й зовнішньоекономічні операції;
- ✓ випуск і реалізація необлікованої продукції та надання необлікованих послуг;
- ✓ кримінальний промисел (вимагання, наркобізнес, розкрадання), фінансове шахрайство;
- ✓ одержання тіньових доходів шляхом прихованого вилучення з обігу різниці між офіційними і реальними цінами на товари та послуги;
- ✓ незаконна приватизація державної власності;
- ✓ розкрадання на державних, акціонерних і колективних підприємствах⁵⁰.

Однією із головних причин виникнення та існування тіньового сектору економіки в Україні є низька зарплата й високі податки на фонд оплати праці. На \$1 погодинної зарплати середньостатистичний український працівник виробляє приблизно в 3 рази більший ВВП, ніж аналогічний американський. Це говорить про несправедливу експлуатацію найманої праці. За мізерну зарплату наш працівник змушений придбавати товари і послуги за світовими цінами^{51, 52}.

---

⁴⁹ Фактори які впливають на поширення корупції в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sd.net.ua/2012/03/08/faktori-yaki-vplivayut-na-poshirennya-korupciyi.html>. – С.1. – Назва з екрану.

⁵⁰ Черниш О. Тіньова економіка: особливості та шляхи легалізації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=68>. – С. 3; 10. – Назва з екрану.

⁵¹ Предборський В. А. Тінізаційний аспект процесів початкового нагромадження капіталу в Україні / В. А. Предборський // Формування ринкових відносин в Україні. – 2007. – № 6 (73).

Головною складовою податкових доходів виступає праця, а точніше – фонд оплати праці. У результаті всіх нарахунків та утримань, близько 77 % податкових доходів прямо чи опосередковано пов'язані з фондом оплати праці⁵³.

За теперішніх критичних умов, боротися з корупцією можливо лише методами гласності, відкритості й доступності інформації. А за відсутності в Україні правового й громадянського суспільства, поки що єдиним надійним методом такої боротьби може стати публічне поширення інформації про корупцію. У випадку, коли інформація про корупцію набере широкого поширення в суспільстві, владі олігархів буде непросто ухилитися від реагування на таку інформацію.

Варто спочатку створити в соціальній мережі щось на зразок “Антикорупційних інформаційних дощок”, на яких почати вивішувати і публічно поширювати всю оперативну інформацію про наявні факти корупції та інші зловживання у владних структурах. Усі факти корупції мають бути взяті під пильний народний контроль української громадськості⁵⁴.

На сучасному етапі, корупція є однією із головних загроз національній безпеці та демократії в Україні, зокрема, її наслідки, що подано на рис. 2.2⁵⁵.

Враховуючи негативні наслідки та загрози національній безпеці від корупції, рух у напрямі руйнації налагодженої системи вже розпочався. І найбільш ефективні кроки на цьому шляху були ініційовані саме “знизу”. Це, зокрема, запровадження зовнішнього тестування на основі досвіду проведення тестів у Києво-Могилянській академії, прийняття законів про державну регуляторну політику та дозвільну систему, розроблених за участі представників бізнесу.

Суттєво зменшити корупційні можливості чиновників можна не

---

⁵² Предборський В. А. Тіньова економіка як форма економіки невизначеності / В. А. Предборський // Формування ринкових відносин в Україні. – 2009. – № 4 (95). – С. 44–49.

⁵³ Черниш О. Тіньова економіка: особливості та шляхи легалізації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=68>. – С. 4. – Назва з екрану.

⁵⁴ Каспрук В. Чи можливо подолати корупцію в Україні? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24637256.html>. – С. 2. – Назва з екрану.

⁵⁵ Корупція як загроза національній безпеці та демократії в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sd.net.ua/2012/03/08/korupciya-zagroza-bezpeci-demokratiy.html>. – С. 1 – Назва з екрану.

лише за допомогою змін до законодавства. Багато новацій, на думку експертів Центру політико-правових реформ, цілком реально запровадити і без змін законів. На це потрібна лише воля керівників органів самоврядування.

Рис. 2.2. Негативні наслідки корупції на етапі становлення інноваційної економіки

Знищити корупційні можливості чиновників можна шляхом мінімізації їх контактів з громадянами, які готують або приймають рішення. Цього можна досягти за допомогою використання поштового зв'язку та електронної пошти, створення єдиних офісів, де громадяни можуть здати відразу всі документи, впорядкування черг, збільшивши години прийому чиновників, покращення інформування громадян

через створення довідкових служб та електронних ресурсів з детальним переліком усіх послуг і процедурою їх надання, запровадження механізму сплати штрафів через банківські установи, а не на місці перевірки інспекторами.

Першою даний досвід взялася розвивати міська влада Львова. На своєму електронному порталі вона планує запровадити онлайн-консультування мешканців та прийняття їх звернень через Інтернет. При цьому, заявник зможе дізнатися, хто з чиновників у певний момент розглядає його запит і коли може отримати відповідь.

А поки будуть запроваджені всі ці новації в Україні, кожен може суттєво зменшити корупційні ризики для себе, детально вивчивши процедуру надання потрібної послуги з боку держави. Найкращим способом боротьби з корупцією на персональному рівні є знання. Чим більше людина знатиме законодавство, механізми вирішення певного питання, тим більше вона буде захищеною від корупції⁵⁶.

У кожній сфері прояву тіньової економіки потрібно шукати різні шляхи детінізації, адже специфічність галузей не дозволяє все звести під стандартне трактування.

Так, сферу підприємництва необхідно легалізувати за рахунок удосконалення системи оподаткування, у добувній промисловості слід здійснювати прозоріший розподіл спеціальних дозволів і ліцензій на здійснення діяльності, у виплаті заробітної плати працівникам – ліквідувати диспропорції в оплаті праці та ввести диференціацію оподаткування. Необхідно створити умови для легалізації тіньового сектора та усунення державних корумпованих структур на всіх рівнях влади⁵⁷.

Варто проводити детінізацію економіки, спрямовану на подолання явища корупції через систему адміністративних, організаційних та правових заходів. Ефективна стратегія детінізації економіки допоможе піднести національну економіку на якісно новий рівень.

---

⁵⁶ Червоножка В. Корупція в Україні: як реально зменшити її масштаби [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novynar.com.ua/analytics/government/72994>. – С. 4–5. – Назва з екрану.

⁵⁷ Черниш О. Тіньова економіка: особливості та шляхи легалізації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=68>. – С. 5–6. – Назва з екрану.

2.2. Деструктивні зміни ринкової економіки під впливом корупційної діяльності

Причини корупції для кожної із країн можуть відрізнятися, але головними серед них будуть невдало побудована система державного управління (або незакінчені реформи в системі органів державного управління), непрофесійність топ-менеджерів в державі, відверто недосконала судова система, політична корупція в парламенті, брак політичної волі національних лідерів щодо ефективного протистояння проявам корупції, насамперед проявам політичної корупції, слабкість інститутів громадянського суспільства⁵⁸.

Офіційний рівень взаємодії владних структур та організацій громадського суспільства зумовлюють розвиненість і зрілість процесів соціального розвитку. Сьогодні в Україні існує реальна потреба створити прозорі та ефективні механізми спілкування й взаємодії між органами публічної влади, інститутами громадського суспільства. Тому, праці таких вчених, як: Д. Норт⁵⁹, П. Гутман⁶⁰, Ф. Шамхалов⁶¹, З. Варналій⁶², М. Дибя⁶³ та інших, що торкаються проблем взаємовідносин, взаємодії, комунікації суспільства, особистості й держави в площині тіньової економіки, набувають особливої актуальності. Дослідження наукових розробок цих вчених є корисним для України, але, разом з тим, у цих працях відсутнє графічне моделювання та аналіз деструктивних змін ринкової економіки в межах тіньової діяльності, що базується на корупції.

Відтак, використовуючи теоретичні положення і практичні рекомендації дослідників, метою даного параграфа є виявити й

---

⁵⁸ Блог економіста Вадима Штефана [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blog.liga.net/user/vshtefan/article/2468.aspx>. – Назва з екрану.

⁵⁹ Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт; пер. з англ. І. Дзюба. – Київ: Основи, 2000. – 198 с.

⁶⁰ Gutmann P. The Subterranean Economy // Financial Analysis Journal. – 1977. – Vol. 33. – P. 26–27.

⁶¹ Шамхалов Ф. Государство и экономика (власть и бизнес) / Ф. Шамхалов. – М.: Экономика, 1999. – С. 218.

⁶² Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації: Монографія / [Варналій З. С., Гончарук А. Я., Жаліло Я. А. та ін.]; за ред. З. С. Варналія. – К.: НІСД, 2006. – 576 с.

⁶³ Дибя М. І. Регулювання в сучасній економічній системі: Монографія / М. І. Дибя. – К.: КНЕУ, 2000. – 220 с.

показати графічно механізм, особливості та наслідки деструктивних змін в економіці України під впливом дії корупції.

При дослідженні проблеми ставиться завдання обґрунтувати та довести, що корупційна діяльність має багато шансів стати тіньовою, перш за все, тому, що своєрідним її видом є “корупційний бізнес” – ринкова діяльність, обсяг й рівень прибутковості якої забезпечується змовою підприємця та чиновника. Під час такої змови за рахунок підриву суспільної ефективності створюються умови індивідуальної вигоди. Іншими словами, офіційний бізнес не повинен протистояти інтересам і цілям суспільної ефективності, тоді як тіньовий бізнес можливий саме завдяки такому порушенню⁶⁴.

Виходячи з цього, можна стверджувати, що відомий принцип ефективності за Паретто, згідно з яким збалансована ефективність досягнеться в тій ситуації, коли жоден суб'єкт не може поліпшити свій добробут, не погіршивши добробуту іншого суб'єкта (тобто за рахунок другого суб'єкта), має бути доповнений його розширенням соціальним обґрунтуванням. Тепер цей “інший суб'єкт” включає і суспільство, що надає характерних особливостей цьому фундаментальному економічному принципу якісно новий зміст.

Слід зазначити, що корупція, як спосіб тіньової економічної діяльності підприємця за рахунок послуг чиновника, є об'єктом уваги соціологів, психологів й правознавців. Однак, її економічний аналіз перебуває лише на початковій стадії, і це зрозуміло – теорія ринку, обмежена ринковим сектором, недостатнім для пояснення кримінальної поведінки чиновника, оскільки в ньому головними суб'єктами є підприємці, а не чиновники.

Теорія ринку не застосовувалась у громадському секторі та в секторі державного регулювання економіки, де з'являється чиновник, а з ним і можливість здійснення корупційних злочинів. І тільки з появою двохсекторної моделі змішаної економіки теорія ринку дозволяє дати економічну характеристику корупційного бізнесу в початкових параметрах моделі рівноважного стану ринку^{65, 66}.

У цьому аспекті необхідно, насамперед, розглянути дискретний

---

⁶⁴ Попов Ю. Н., Тарасов М. Е. Теневая экономика в системе рыночного хозяйства : Учебник. – М. : Дело, 2005. – С. 76, 166.

⁶⁵ Краус Н. М. Заходи і напрямки реалізації механізму взаємодії тіньового та офіційного секторів / Краус Н. М. // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. Серія : Економічні науки. – 4 (35)/2009. – С. 15–16.

⁶⁶ Краус Н. М. Тіньовий та офіційний сектори економіки: антагоністичне співіснування і взаємодія : Монографія. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. – С. 68–73, 77.

спосіб становлення суспільного сектора змішаної економіки. Термін “дискретний спосіб становлення суспільного сектора” застосовується економістами з метою підкреслити економічний зміст цього сектора як суму індивідуальних складових його відтворення⁶⁷.

Дійсно, яким же чином держава може пояснити збиткове виробництво в межах суспільного сектора, тобто перетворити його хоча б у мінімально прибуткове? Яким чином залучає виробника до виробництва такого продукту, якого він при об’єктивно заданих умовах не став би виробляти?

Вказаної мети держава досягає тим, що створює штучноорганізований ринок: ціну попиту свідомо адміністративно піднімають до рівня ціни пропозиції. В цьому випадку, величина “додаткового попиту” і розмір “додаткової пропозиції” визначаються заздалегідь та стають “адміністративно-рівноважним”. Виникає адміністративно-ринкова рівновага: ринкова в тому сенсі, що враховує реальні витрати й реальну платоспроможність (доходи). Адміністративною вона є тому, що має адміністративне походження.

Графічно встановлення адміністративно-ринкової рівноваги представлено на рис. 2.3.

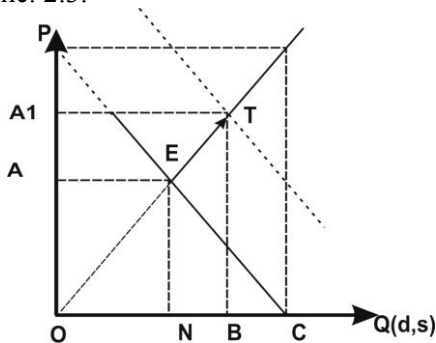

Рис. 2.3. Графічне моделювання лінії суспільного сектора економіки⁶⁸

Припустимо, що є деяка потреба (OC), частина якої (CN) задовольняється за допомогою ринку. Дотого ж припустимо, що це – соціально-значуща потреба, і суспільство вважає за доцільне частково

⁶⁷ Самуельсон, Пол, Э., Нордхаус, Вильям, Д. Экономика. : Пер. с англ.: 16-е изд. : Уч. пос. – М. : Издательский дом “Вильямс”, 2000. – С. 46–50; 138–142; 155.

⁶⁸ Там само, С. 148–150; 155.

задовольнити її в межах, що перевищують можливості ринкового сектора. Довільно визначимо точку В. Тоді відрізок NB представлятиме той елемент неплатоспроможної частини загальної потреби (NC), за задоволення якої береться суспільство (держава).

При незмінності координатного положення лінії пропозиції, ціна задоволення потреби в точці В дорівнюватиме OA1. Це означає, що і значення попиту має бути штучно підняте на відповідну висоту, тобто крива повинна бути зрушена “вправо-вгору”, щоб проходити через точку Т. Лише за такої умови виникає ринок як взаємодія попиту і пропозиції.

В цьому випадку до “природного” квадрату класичного ринку (OAEN) додається деякий простір штучно-організованого ринку (NETB). Обсяг адміністративно створених, так званих додаткового попиту і додаткової пропозиції (усі вони утворюють додатковий ринок) визначається тим, як далеко готове зайти суспільство в міру максимального задоволення потреби⁶⁹.

Таким чином, за межами природного ринку, додатково організований ринок виникає як результат росту неплатоспроможної потреби, але як попиту (тобто неплатоспроможної частини потреби, штучно перетворюваної на попит), причому межа такого зростання визначається не тільки ставленням суспільства до даної потреби, але й її реальною величиною (тобто, становищем крайньої точки С за наявного ступеня еластичності попиту)⁷⁰.

Викладене графічне бачення будови такої економіки вносить уточнення й характер руху цінової лінії. Очевидно, що за межами справжнього ринку усереднення ціни стає неможливим. Таке усереднення, що породжує ринкову (рівноважну) ціну, нав’язується виробникам в рамках класичного ринку, як зовнішній результат конкуренції між ними.

Однак суспільний ринок, заданий перевищенням витрат виробника над доходами споживача, усуває конкуренцію (так як нікому і немає за що конкурувати), а з нею – і об’єктивний механізм встановлення рівноважної ціни. Ціна загального попиту формується у відповідності з індивідуальними витратами кожного виробника, тобто відповідає індивідуальній ціні пропозиції.

---

⁶⁹ Самуельсон, Пол, Э., Нордхаус, Вильям, Д. Экономика. : Пер. с англ.: 16-е изд. : Уч. пос. – М. : Издательский дом “Вильямс”, 2000. – С. 65–69; 111–117; 118–120.

⁷⁰ Макконнелл К. Р., Брю С. Л., Флинн Ш. М. Экономикс: принципы, проблемы и политика: Пер. 18-го англ. изд. – М. : ИНФРА-М, 2011. – XXX. – С. 233.

Отже, скільки виробників зайнято в суспільному секторі, які задовольняють дані потреби, стільки буде і ринків, і рівноважних цін. Іншими словами, суспільний сектор – це сукупність індивідуальних ринків, що розташовуються за ступенем зростаючої дорожнечі, який допускається суспільством.

Все це дає додаткову характеристику суспільного сектора: якщо приватний сектор економіки в ціновому аспекті представлений єдиною рівноважною громадською ціною, то громадський сектор – великою кількістю індивідуально-встановлених адміністративним способом цін. Мета таких цін – відшкодування витрат того виробника, продукція якого визнана суспільно-необхідною, але витрати виробництва у якого з ряду об'єктивних й суб'єктивних причин не вкладаються в рамки ринково-рівноважної ціни. В результаті виникає конкуренція в громадському секторі економіки.

По іншому складається ситуація для підприємств, які не витримують конкуренції на класичному (приватному) ринку. Дійсно, в тих випадках, коли задоволення будь-якої потреби повністю віддано ринку, перевищення витратами підприємства ринково-рівноважної ціни теоретично означає його банкрутство. Однак, у випадку, коли потреба вважається соціальнозначущою й суспільство прагне максимізувати обсяг її задоволення, ранжування підприємств по величині їх витрат. Можна зробити припущення, що диференціація підприємств за розміром витрат зберігає туж тенденцію⁷¹.

Природно, що суспільство, бажаючи суспільним методом збільшити обсяг задоволення даної потреби, буде залучати підприємства у порядку зростання їх індивідуальних витрат. У зв'язку з цим, можна стверджувати, що виникає вторинна конкуренція між підприємствами, вже відкинутими рівноважною ціною класичного ринку, але які бажають та надіються залишитись в суспільному секторі.

Таким чином, суспільний сектор економіки зберігає найважливішу характеристику ринку – конкурентність. Але ця конкуренція відбувається між збитковими підприємствами за право функціонувати в полі суспільного сектора.

Отже, боротьба між ринковозбитковими, але суспільноприйнятними підприємствами за доступ до суспільних засобів, яка відбувається в суспільному секторі економіки, має інший

---

⁷¹ Самуельсон, Пол, Э., Нордхаус, Вильям, Д. Экономика. : Пер. с англ.: 16-е изд. : Уч. пос. – М. : Издательский дом “Вильямс”, 2000. – С. 143–151.

характер, ніж боротьба за доступ до приватних засобів покупців, що характерна для ринкового сектора.

Суб'єктивний, по своїй суті адміністративний відбір підприємств, гідних працювати в суспільному секторі задоволення неплатоспроможної частини потреби, призводить до того, що така конкурентна боротьба приймає, як правило, форму корупції, а саме підкуп чиновників, що розпоряджаються державними коштами.

Найбільшим успіхом для ринкового підприємства (яке має витрати виробництва менші, ніж ринково-рівноважна ціна) слід вважати його перехід в суспільний сектор, який обіцяє багаторазове й гарантоване збільшення прибутку. Адже, в цьому випадку, його витрати виробництва дорівнюважні будуть продані, за так званою, надрівноважною ціною.

Правда, для цього і посадовець має “не помітити” реальний рівень витрат даного підприємства. Однак те, що для останнього є, поза сумнівом, успіхом, – для населення стає розоренням, грабунком з боку заздальгідь змовлених чиновника й підприємця.

При цьому, важливо відзначити, що ринкове підприємство може видавати себе за суспільне, але суспільне (ринково-збиткове) – без реального зниження витрат – не може стати ринковим (для цього при незмінності витрат виробництва на відповідну величину має зрости рівень ринково-рівноважної ціни)⁷².

Ліквідація згаданих вище супутніх причин корупції відноситься до антикорупційних заходів. Її зниження повино здійснюватись шляхом: регламентації дій чиновників; спрощення бюрократичних процедур.

Центральною ланкою міг би стати незалежний департамент з розслідування випадків корупції, в яке громадяни мали можливість звертатися зі скаргами на держслужбовців і вимагати відшкодування збитків. Одночасно з цим потрібно вдосконалити законодавство, підвищити незалежність судової системи, ввести економічні санкції за дачу хабара або відмову від участі в антикорупційних розслідуваннях, а також проводити жорсткі акції аж до звільнення конкретних державних службовців. Поєднати це потрібно з дерегулюванням економіки і підготовкою кваліфікованих адміністративних кадрів. Державне регулювання повино стосувалося і домашніх господарств, а не лише підприємств та базуватись більше на стимулах (через податки, пільги і субсидії), ніж на заборонах та дозволах.

---

⁷² Самуельсон, Пол, Э., Нордхаус, Вильям, Д. Экономика. : Пер. с англ.: 16-е изд. : Уч. пос. – М. : Издательский дом “Вильямс”, 2000. – С. 147–154.

РОЗДІЛ 3

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СПЕКУЛЯЦІЇ ЯК ОДНОГО З ВИДІВ ТІНЬОВОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ

3.1. Аналіз причин та результатів діяльності підприємництва, бізнесу, посередництва і спекуляції в контексті тінізації економіки

Появі підприємства передуює ділова активність окремих людей або груп людей, що є основою для організації процесу виробництва із створення матеріальних та інших благ й сприяє зростанню добробуту кожного члена суспільства, і держави загалом. В економіці, ділову активність пов'язують з поняттями “підприємництво” й “бізнес”.

Перші спроби теоретично осмислити підприємництво було зроблено ще в XVII ст., згодом ці дослідження продовжили Ф. Кене⁷³, Ж. Сей⁷⁴, А. Сміт⁷⁵, К. Маркс^{76, 77} та інші видатні економісти. Термін “підприємництво” ввів у науковий обіг на початку XVIII століття французький учений Р. Кантіллон, розуміючи під ним економічну функцію особливого роду, зміст якої тісно пов'язаний з ризиком ведення господарської діяльності.

Ж. Сей розумів під підприємництвом організацію людей у межах конкретної виробничої ланки, в центрі якої перебуває підприємець. В основу сучасних досліджень підприємництва покладено ідеї провідних економістів світу, зокрема Й. Шумпетера⁷⁸, Ф. Хайєка⁷⁹ та

---

⁷³ Кене Ф. Избранные экономические произведения: пер. с франц. [Текст] / Ф. Кене. – М.: Соцэкгиз, 1960. – С. 363.

⁷⁴ Сей Ж. Б. Трактат политической экономии: пер. с франц. [Текст] / Ж. Б. Сей. – М.: Издательство К. Т. Солдатенкова, 1896. – С. 41–50.

⁷⁵ Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй [Текст] : Філософські першоджерела: Наук. вид. / А. Сміт. – К. : Port-Royal, 2001. – 593 с.

⁷⁶ Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. Книга I: Процес виробництва капіталу : Пер. з англ. І. І. Степанова-Скворцова [Текст] – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1952. – Т. 1. – 789 с.

⁷⁷ Румянцева Е. Е. Экономические дискуссии XXI века: М. Е. Портер, А. Смит, К. Маркс, Дж. Милль, Н. Д. Кондратьев, А. В. Чаянов, А. А. Богданов (конспекты и краткие рецензии трудов). – 2-е изд., испр. – М.: ИНФРА-М, 2011. – 300 с.

⁷⁸ Шумпетер Й. Теория экономического развития (Исследования предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры). – М., 1992. – 562 с.

їх послідовників. Згідно з їх поглядами:

- ✓ статус власника не є визначальною ознакою підприємця;
- ✓ підприємництво розглядається як функція господарсько-політичного середовища, що й визначає його можливості, типи, мотивації;
- ✓ змістом підприємництва є одержання нових комбінацій факторів виробництва та обігу, реформування виробництва за допомогою використання різноманітних можливостей для випуску нових або вже існуючих товарів (послуг) із застосуванням інноваційних методів, відкриття нових джерел сировини, ринків, поліпшення організації виробництва тощо.

Розуміння суті підприємництва ґрунтується на загальних закономірностях розвитку економіки та значенні в цьому процесі людини. Закономірним є виокремлення підприємця і його таланту ведення підприємницької діяльності в окремий фактор виробництва та надання йому статусу центрального. Адже саме підприємець приймає остаточне рішення про організацію виробництва, поєднуючи всі інші фактори виробництва (капітал, працю, землю) в єдиний виробничий процес.

У науковій літературі виокремлюють базові (організаційно-господарське новаторство, економічні знання, економічна воля) і похідні (ризик, володіння ресурсами, можливість прийняття рішень) характеристики підприємництва, які можна визначити як організаційно-господарське новаторство на основі використання нових можливостей.

Форми і види підприємництва виникають відповідно до структури форм власності в економічній системі. В ринковій економіці фактор “підприємництво” проголошується обов’язковим компонентом ринку без якого економічна система не може існувати.

Структурна перебудова економіки України і перехід на нові умови господарювання зумовили необхідність становлення підприємництва і створення класу підприємців у країні. Адже, ще недавно в суспільстві переважали негативні оцінки наслідків підприємницької діяльності й воно ототожнювалось з таким негативним явищем як спекуляція.

А. Сміт вважав, що підприємець – це власник, котрий зважується ризикувати заради реалізації якої-небудь комерційної ідеї та отримання прибутку. Він сам планує, організовує виробництво, розпоряджається його результатами.

---

⁷⁹ Хайек Ф. А. Цены и производство. – Челябинск: Социум, 2008. – 199 с.

Р. Кантіллон⁸⁰ підприємцем вважав людину, яка бере на себе відповідальність, йде на ризик, приймаючи рішення про організацію нового підприємства, розробку ідеї, застосування нової технології, випуск нового виду товару чи послуги тощо.

На думку Ж.-Б. Сея, підприємець – це економічний агент, що комбінує фактори виробництва. Й. Шумпетер та Ф. Хайек вважали підприємця своєрідним соціально-психологічним типом господарника, для якого головним є аналіз і використання різноманітних ринкових можливостей, реалізація новаторських ідей. Крім того, Й. Шумпетер у праці “Теорії економічного розвитку” звертає увагу на те, що підприємець – це бізнесмен, який робить не те, і не так як це роблять інші.

Громадська думка про підприємництво та підприємців, мотиви й способи їх поведінки, формувались під впливом марксистської доктрини – офіційної ідеології соціалістичного суспільства. Її сутність можна виразити цитатою з “Капіталу” К. Маркса: “...капітал боїться відсутності прибутку, як природа боїться пустоти. Але якщо є прибуток, капітал стає сміливим. Забезпечте 10 %, і капітал згоден на будь-яке застосування, при 20 % він стає жвавим, при 50 % – готовий зламати собі голову, при 100 % він зневажає всі людські закони, при 300 % – немає такого злочину, на який би він не зважився, хоч і під страхом шибениці”.

Нинішні українські підприємці ще не досягли світового рівня. Більше того, підприємництвом часто називають діяльність, далеку від нього, таку, що пов’язана з шахрайством, протизаконними діями. Такі хибні уявлення потрібно долати.

Створення в Україні альтернативного державному підприємницького сектору економіки розпочалося наприкінці 80-х – на початку 90-х років. Ухвалення Декларації про незалежність відкрило шлях до його повного відродження та реабілітації.

Господарським кодексом України в 2003 році на державному рівні було визнано законність підприємницької діяльності, визначено поняття підприємництва, його форми, види і принципи розвитку в країні.

Згідно зі статтею 42 зазначеного кодексу, підприємництво – це самостійна, ініціативна діяльність, що спрямована на виробництво

---

⁸⁰ Kantillon R. Essai sur lanatur de commerce en general. L. 1755 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/maloe-predprinimatelstvo-v-ekonomicheskoy-razvitiy-mestnogo-soobshchestva#ixzz2iGrjZ2Cp>. – Назва з екрану.

товарів і надання послуг з метою отримання прибутку та передбачає здійснення нововведень, використання власних коштів, а також готовність ризикувати⁸¹. Саме в такому формулюванні це поняття ввійшло в теорію вітчизняної економічної науки.

У західній економічній літературі поняття “підприємництво” має свої особливості й традиційну назву – “бізнес”. Бізнес, у вузькому розумінні – це справа, підприємництво; а в широкому – здійснення будь-якої діяльності в економічній сфері, характеристика ділових відносин у країні загалом.

Бізнес – це сукупність ділових відносин, що склалися для задоволення потреб суспільства. Суб’єктами бізнесу є:

- ✓ безпосередньо підприємці, тобто особи, що займаються підприємницькою діяльністю, їх ділова зацікавленість реалізується через виробництво й продаж продукції, надання послуг;
- ✓ колективи підприємців і підприємницькі асоціації;
- ✓ індивідуальні та колективні споживачі (так званий споживчий бізнес);
- ✓ працівники, трудова діяльність яких здійснюється за найманням на контрактній або іншій основі;
- ✓ державні структури, ділова зацікавленість яких зумовлена потребою у виконанні пріоритетних загальнодержавних науково-технічних програм, як правило, капіталомістких.

У сучасній Україні бізнес, в широкому розумінні цього поняття, ще не набув системного характеру, тому його здебільшого ототожнюють з підприємницькою діяльністю. Зі становленням здорових ринкових відносин у країні, з часом ситуація зміниться на краще. Підставою для цього є реалізація основних принципів розбудови підприємництва в країні та надання їм правового статусу.

В статті 44 Господарського кодексу України, визначено основні принципи підприємницької діяльності: вільний вибір видів діяльності; залучення на добровільних засадах до здійснення підприємницької діяльності майна та коштів юридичних осіб і громадян; самостійне формування програми діяльності, вибір постачальників й споживачів продукції, встановлення цін згідно з законодавством; вільне наймання працівників; залучення та використання матеріально-технічних, фінансових, трудових, природних й інших видів ресурсів,

---

⁸¹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 року № 436 – IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15/page>. – Назва з екрану.

використання яких не заборонене законодавством; розпорядження на свій розсуд доходів після внесення платежів, встановлених законодавством; самостійне здійснення підприємцем – юридичною особою зовнішньоекономічної діяльності, використання належної йому валютної виручки на свій розсуд.

З'ясувавши економічний зміст категорій “підприємництво” та “бізнес” розглянемо дійсний стан справ з їх ведення в Україні. У рейтингу “Ведення бізнесу 2013” (Doing Business 2013) Україна не тільки покращила свої позиції на 15 пунктів (до 137 місця із 185 країн світу), а й увійшла до списку 23 країн світу – найбільших реформаторів умов ведення бізнесу в 2011–2012 роках, які оцінює даний рейтинг (табл. 3.1).

Завдяки реформам 2012–2013 років у сфері дерегуляції в будівництві, реєстрації власності і доступу до кредитування, Україна піднялася ще на 28 позицій у рейтингу легкості ведення бізнесу (Doing Business 2014) Світового банку (СБ), зайнявши 112 позицію з 189 досліджених економік⁸².

Відповідно до оцінок Doing Business країни реформатори умов ведення бізнесу, це країни, що кардинально реформували 3 і більше сфери (суб'індекси) ведення бізнесу⁸³.

Україна також увійшла до списку країн-лідерів зростання в рейтингу серед країн СНД на ряду із Вірменією (+18 позицій до 32 місця), і на 9 позицій скоротила своє відставання від Росії, яка зайняла 112 місце у рейтингу Doing Business 2013.

П'ятірка країн-лідерів за умовами ведення бізнесу в світі залишилася незмінною: Сінгапур, Гонконг, Нова Зеландія, США і Данія. Варто зазначити, що Сінгапур займає перше місце у рейтингу Doing Business шостий рік поспіль (табл. 3.2).

Найбільшого прогресу з усіх країн світу було досягнуто Грузією (наближення на 32 в.п. до абсолютного значення), Руандою (на 27 в.п.) та Білорусією (на 24 в.п.) (табл. 3.3).

Прогресу в спрощенні умов ведення бізнесу за останні 7 років

---

⁸² Моніторинг місця України у рейтингу “Ведення бізнесу 2014” (за даними публікації Світового банку та Міжнародної фінансової корпорації “Doing Business 2014”) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.mail.ru/inworld/ukraine/global/112/economics/15401980/?frommail=1>– Назва з екрану.

⁸³ Моніторинг місця України у рейтингу “Ведення бізнесу 2013” (за даними публікації Світового банку та Міжнародної фінансової корпорації “Doing Business 2013”). Слайд 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/category/main?cat_id=191587. – Назва з екрану.

Україна досягла завдяки скороченню свого відставання від абсолютного значення на 12 в.п., у тому числі, найбільше відстання було скорочене за складовими:

- ✓ сплата податків – на 31 в.п.;
- ✓ започаткування бізнесу – на 27 в.п.;
- ✓ отримання кредиту – на 25 в.п. (табл. 3.4).

Таблиця 3.1

**Стан та зміни складових індексу “Умови ведення бізнесу 2013”,
що відбулись в Україні у 2012–2013 роках⁸⁴**

Назва складових (субіндексів) індексу "Умови ведення бізнесу 2013"	2012	2013	Зміна 2013 до 2012	Тенденція ↑ ↓
Започаткування бізнесу	116	50	66	↑
Реєстрація власності	168	149	19	↑
Сплата податків	183	165	18	↑
Підключення до мережі електропостачання	170	166	4	↑
Виконання зобов'язань по контракту	44	42	2	↑
Банкрутство	158	157	1	↑
Отримання кредитів	23	23	0	=
Дозвільна система у будівництві	182	183	-1	↓
Зовнішня торгівля	144	145	-1	↓
Захист прав інвесторів	114	117	-3	↓

Значне покращення позицій України за суб'індексом “Започаткування бізнесу” (на 66 позицій) відбулося, в першу чергу, завдяки прийняттю Закону України від 21.04.2011 № 3263-VI “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення процедури започаткування підприємництва”.

Так, відповідно до нього, в Україні були скасовані вимоги до мінімального розміру статутного капіталу підприємств, а також вимоги щодо обов'язкового нотаріального засвідчення ряду документів при створенні юридичної особи. Внаслідок останнього, було зменшено кількість процедур при започаткуванні бізнесу (до 7 процедур проти 9 процедур згідно попереднього рейтингу), вартість відкриття підприємства зменшилася майже у 3 рази – до 1,5 % від річного доходу особи, а тривалість скоротилася на 2 дні (до 22 днів)

⁸⁴ Там само.

(табл. 3.5 та рис. 3.1).

Таблиця 3.2

Місце України у рейтингу “Ведення бізнесу 2013”⁸⁵

Країна	Doing Busine ss 2009	Doing Busine ss 2010	Doing Busine ss 2011	Doing Busine ss 2012	Doing Busine ss 2013	Зміна 2013 до 2012
<i>Сінгапур</i>	1	1	1	1	1	0
<i>Гонконг</i>	3	3	2	2	2	0
<i>Нова Зеландія</i>	2	2	3	3	3	0
<i>США</i>	4	4	4	4	4	0
<i>Данія</i>	5	6	5	5	5	0
<i>Німеччина</i>	27	25	19	18	20	-1
<i>Китай</i>	86	89	87	91	91	0
<i>Грузія</i>	16	11	17	12	9	7
<i>Вірменія</i>	50	43	61	50	32	23
<i>Білорусь</i>	82	58	91	60	58	11
<i>РФ</i>	118	120	124	118	112	8
Україна	146	142	149	152	137	15
<i>Таджикистан</i>	164	152	152	147	141	6
<i>Узбекистан</i>	145	150	164	168	154	12

Варто зазначити, що тривалість процедур із відкриття нового бізнесу в Україні є значно нижчою, ніж у середньому в світі (30 днів) та нижчою, ніж у Польщі (32 дні). Крім того, в країні була скасована вимога щодо мінімального розміру статутного капіталу, що є світовою практикою і набуває все більшого поширення серед країн світу. Дана вимога відсутня у Німеччині, США та Грузії, але ще діє у Росії (1,4 % від річного доходу особи) та Польщі (13 %).

У рейтингу “Ведення бізнесу 2014” (Doing Business 2014) Україна домоглася найкращого прогресу серед всіх країн, продемонструвавши

⁸⁵ Там само.

Таблиця 3.3

**Відстань країн до ідеального значення за умовами ведення
бізнесу^{*86}**

	Країна	Зміна Doing business 2013 до Doing business 2006, в.п.	Відстань до абсолютного значення у Doing business 2013, %
1	Грузія	32	81
2	Руанда	27	65
3	Білорусь	24	67
4	Буркіна-Фасо	19	49
5	Македонія	17	75
6	Єгипет	16	58
7	Малі	16	51
8	Таджикистан	16	47
9	Колумбія	15	70
10	Киргизстан	15	62
11	С'єра-Леоне	15	53
12	Китай	14	61
13	Азербайджан	13	63
14	Хорватія	13	63
15	Гана	13	67
16	Бурундія	13	47
17	Гвінея-Біссау	12	45
18	Польща	12	69
19	Вірменія	12	71
20	Казахстан	12	63
21	Україна	12	54
22	Сенегал	12	49
23	Камбоджа	11	52
24	Ангола	11	45
25	Маврикій	11	74

*Примітка. 100 % або ідеальні умови ведення бізнесу (відповідають значенню країн, що зайняли перше місце за кожним окремим показником).

реформи відразу в 8 з 10 секторів, і тепер за легкістю ведення бізнесу займає місце між Ліваном і Папуа Нова Гвінея.

⁸⁶ Там само. Слайд 3.

За оцінками експертів Світового банку, найбільш вражаючий успіх України продемонструвала в дерегуляції будівництва: у цьому субрейтингу країна піднялася відразу на 145 позицій – на 41 місце.

У реєстрації власності в Doing Business 2014 Україна посіла 97 місце, поліпшивши свій минулорічний результат на 61 позицію. А прогрес у сфері доступу до кредитування дозволив у цій сфері піднятися ще на 11 позицій і показати високий 13 результат.

За іншими критеріями зафіксовано або невелике поліпшення (у сплаті податків на 4 позиції, в створенні бізнесу – на 3), або відсутність прогресу (міжкордонних торгівля, виконання контрактів), або навіть погіршення результатів (в захисті інвесторів на 1 позицію, доступі до електроенергії – на 2, а в процедурі банкрутства – на 5).

В результаті Україна залишається в числі світових аутсайдерів у субрейтингах доступу до енергопостачання (172-е місце), сплату податків (164-е), процедурі банкрутства (162-е), міжкордонних торгівлі (148-е) і захисту інвесторів (128-е).

У цілому ж восьмий рік поспіль світовий рейтинг зі створення найбільш сприятливих умов для ведення бізнесу очолює Сінгапур. У десятку лідерів також увійшли Гонконг, Нова Зеландія, США, Данія, Малайзія, Республіка Корея, Грузія, Норвегія і Великобританія. Замикає список Республіка Чад.

Росія за рік піднялася на 19 позицій – до 92-го місця, Білорусія – на 1, до 63-го, Казахстан – на 3, до 50-го, а Молдова – на 8, до 78-го місця⁸⁷.

Сьогодні найбільшого розвитку в Україні набули такі напрями підприємницької діяльності як торгівля і посередництво. Виникла нагальна потреба відокремити ці види діяльності від спекуляції, яку традиційна громадська думка ототожнює з посередництвом. Як за умови посередництва, так і спекуляції, має місце перепродаж товару з метою отримання прибутку.

Однак, відмінність зазначених видів діяльності істотна. Вони відрізняються, насамперед, етичною поведінкою учасників процесу й мають різну суспільну оцінку. З огляду на це, посередницьку діяльність потрібно розглядати з точки зору її корисності для інших членів суспільства.

---

⁸⁷ Моніторинг місця України у рейтингу “Ведення бізнесу 2014” (за даними публікації Світового банку та Міжнародної фінансової корпорації “Doing Business 2014”) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.mail.ru/inworld/ukraine/global/112/economics/15401980/?frommail=1>– Назва з екрану.

Таблиця 3.4

**Відстань України до ідеального значення за умовами ведення
бізнесу за суб'індексами⁸⁸**

Суб'індекс	Зміна Doing Business 2013 до Doing Business 2006, в.п.	Відстань до абсолютного значення у Doing Business 2013, %
<i>Сплата податків</i>	31	47
<i>Започаткування бізнесу</i>	27	85
<i>Отримання кредиту</i>	25	81
<i>Дозвільна система у будівництві</i>	15	39
<i>Захист прав інвесторів</i>	10	47
<i>Ресстрація власності</i>	6	56
<i>Банкрутство</i>	0	10
<i>Виконання зобов'язань по контракту</i>	0	68
<i>Зовнішня торгівля</i>	-6	48
<i>Підключення до мережі електропостачання</i>	-	33

В рамках проблемних питань доречним буде визначитися з теоретичним тлумаченням понять “спекуляція”, “посередництво” і “спекулянт”. Спекуляція (від латинського “speculatio” – “вистежування”, “підглядання”) – це купівля і перепродаж різноманітних товарів за завищеними цінами з метою збагачення.

В результаті такої діяльності споживач втрачає право вибору. У практичній діяльності країн з ринковою економікою, спекулятивні дії розривають акти купівлі та продажу у часі, тобто посередник-спекулянт очікує виникнення дефіциту на ринку. В розвинених країнах світу найуразливішими щодо спекуляції є ринки сільськогосподарської продукції.

Посередництво – це купівля і перепродаж товарів на різних ринках. Тобто в цьому разі акт купівлі та продажу розривається не у часі, а за місцем. Позитивною функцією посередництва є зменшення диференціації цін, їх вирівнювання відповідно до принципу: “єдина ціна для всіх угод щодо аналогічних продуктів на одному ринку в один і той самий час”.

⁸⁸ Моніторинг місця України у рейтингу “Ведення бізнесу 2013” (за даними публікації Світового банку та Міжнародної фінансової корпорації “Doing Business 2013”). Слайд 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/category/main?cat_id=191587. – Назва з екрану.

Таблиця 3.5

Рейтинг України за суб'індексом “Започаткування бізнесу”⁸⁹

Започаткування бізнесу					
Країна	Процедури (кількість)	Час (днів)	Витрати (% від душевого доходу)	Мінімальний капітал (% від душевого доходу)	Місце у рейтингу
Грузія	2	2	3,8	0,0	7
Білорусь	5	5	2,3	0,0	9
США	6	6	1,4	0,0	13
Україна	7	22	1,5	0,0	50
Латвія	4	16	2,3	0,0	59
Росія	8	18	2,0	1,4	101
Німеччина	9	15	4,9	0,0	106
Польща	6	32	14,4	13,0	124
ОЕСР	5	12	4,5	13,3	-
Східна Європа та Центральна Азія	6	14	6,8	5,0	-

Посередництво є особливою специфічною галуззю підприємництва, яка забезпечує функціонування ринкової економіки відповідно до дії об'єктивних економічних законів⁹⁰. Ситуація, за якої в ринковому господарстві посередницька діяльність може трансформуватися у спекулятивну, можлива тільки у разі встановлення державних фіксованих цін на дефіцитні види товарів, особливо на товари першої необхідності.

При цьому, посередництво переходить до сфери “чорного ринку”. Тонка межа між посередництвом й спекуляцією за їх однакової мети – отримання максимального прибутку та можливість взаємопроникнення цих видів діяльності, ускладнює проблему їх

⁸⁹ Там само. Слайд 5.

⁹⁰ Микроекономіка / Под ред. проф. Е. Б. Яковлевой. – М., СПб.: Поиск, 2002. – С. 20.

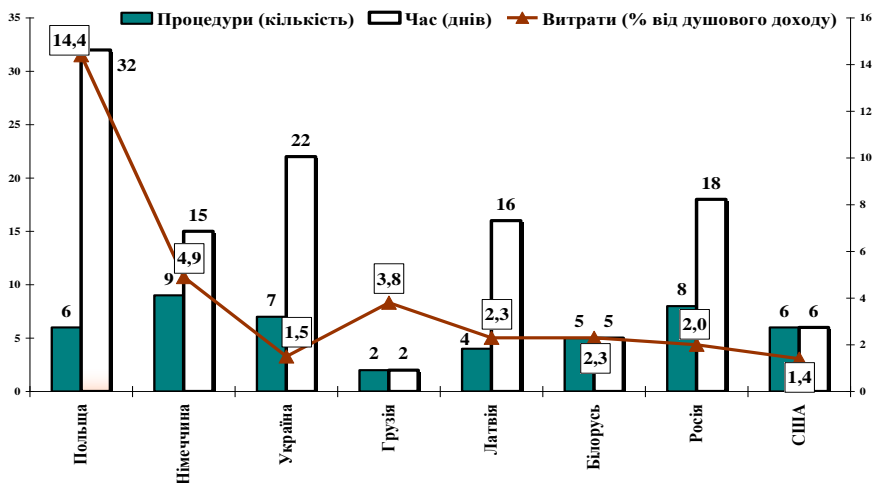

Рис. 3.1. Графічне зображення рейтингу України за суб'індексом "Започаткування бізнесу" в 2013 році⁹¹

аналізу й дослідження, проте не зменшує ролі посередницької діяльності та її організаторів у ринковому господарстві⁹².

Аналіз поняття "спекулянт" потрібен тому, що в традиціях економічної науки всіх, хто займається купівлею заради перепродажу з метою отримання прибутку, а не споживання, прийнято називати "спекулянтами".

Термін "спекулянт", як відомо, має негативний контекст. Проте, саме цей зміст й відсутній в західній економічній літературі, оскільки в західних країнах спекулятивна діяльність має цілком легальний характер. Доречі, слово "спекулянт" має вельми шляхетне походження й пішло від англійського дієслова "to speculate", що означає "розмірковувати", "думати" (про вигоду), "діяти" (з метою отримання вигоди).

Отже, дослівно "спекулянт" – це розмірковувач. Щоб відокремити нехорошого вітчизняного спекулянта від його гарного західного

⁹¹ Моніторинг місця України у рейтингу "Ведення бізнесу 2013" (за даними публікації Світового банку та Міжнародної фінансової корпорації "Doing Business 2013"). Слайд 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/category/main?cat_id=191587. – Назва з екрану.

⁹² Тіньова економіка : сутність, особливості та шляхи легалізації : монографія / [Варналій З. С., Гончарук А. Я., Жаліло Я. А. та ін] ; за ред. З. С. Варналія. – К. : НІСД, 2006. – С. 501.

“побратима”, в економічній літературі пропонується увести для позначення останнього таке поняття як “комерсант”.

Деякі події в Україні у плані соціальних вибухів і потрясінь є наслідком набуття спекуляцією масового характеру. Спекулянти блокують виробника (перекривають йому вихід на ринок своїми цінами) й організують із цією метою структури, що управляють виробництвом. Це управління зводиться до зміни орієнтації виробництва від ТНП до продуктів та предметів настільки ж дорогої, як неактуальної й марної (без віддачі) розкоші.

Спекуляція – це купівля або продаж чого-небудь із єдиною метою домогтися приросту капіталу. Для професійних спекулянтів ринки цінних паперів, товарів й валюти є звичними місцями зустрічей, куди вони приходять для здійснення спекуляцій, капіталовкладень та виводу торговельних угод.

У дійсності спекулянти допомагають підтримувати поштовхування на ринку й, таким чином, сприяють згладжуванню цінових коливань. Це твердження особливо справедливо для товарних ф'ючерсних ринків. Якби на ринках залишилися тільки виробники та споживачі, ці ринки стали б набагато більш мінливими й непостійними у порівнянні з тими, на яких діють спекулянти.

Відомим ринком подібного типу є FOREX. Щоденний оборот коштів на ньому становить \$1–1,5 трлн. Але такий спекулятивний бізнес є дуже ризиковим. Один невірний хід і трейдер може втратити всі свої “кровні” заощадження.

Причинами спекуляції можуть виступати різні фактори ринку. При певному “везінні” на спекуляції, людина може дуже швидко розбагатіти. Наприклад, у дні Великої Вітчизняної війни шедеври світового мистецтва продавалися за безцінь: люди готові були віддати все до останнього, за додатковий шматочок хліба.

Рекорд незаконного підприємництва встановив житель орловського селища Тросна (Росія). Дотого ж підприємця зберіг беззаперечні докази своєї афери. Не маючи права займатися збором лому чорних металів, він все ж примудрився за два роки зібрати на базі споживчого товариства цілий залізничний потяг металобрухту (близко 900 тонн).

“Накапали” на тіньового підприємця конкуренти. Працівники управління боротьби з економічними правопорушеннями УВС Орловської області виявили серед металобрухту не лише побутові предмети, але й частини залізничних вагонів та великих цистерн. В сировинний бізнес колишній фермер пішов після невдач у сфері сільського господарства.

Він найняв двох чоловіків, які розбирали, зважували та складали металобрухт, за що отримували по тисячі рублів в місяць. На запитання, з якою метою накопичував підприємницькі стільки жєліза, він заявив, що чекав на вигідну кон'юнктуру⁹³.

Неможна не враховувати при дослідженні тіншової економїки і таке важливе явище, як інфляція. Саме через неї населення, незалежно від своїх статків, втрачає свої заощадження в результаті знецінювання грошей. Руїнується національне господарство. Саме виробництво й соціальний порядок дезорганізуються.

Боржники вимагають із кредиторів сплати по зобов'язаннях у знецінених грошах. Наступає розквіт спекуляції. Населення прагне якнайшвидше витратити одержувані гроші, поки ціни “не підскочили”. І саме подібні дії провокують зростання цін.

Слабка державна влада й політична нестабільність створюють надзвичайно несприятливий клімат для інвестицій та довгострокової виробничої підприємницької діяльності. Наявність слабого уряду, загальної нестабільності в суспільстві, недосконалості законодавства, поганого функціонування правоохоронних органів негативно впливає на загальний стан в економічній системі.

А саме: відсутність інвестицій через їхню ризикованість, особливо довгострокових інвестицій у фондоемне виробництво, небажання населення робити заощадження, вивіз капіталів за кордон, скорочення підприємницької діяльності в галузі виробництва, нарощення частки спекулятивної діяльності тощо.

Час міняє все місцями й вимагає уточнень. Ті дії, які раніше називалися спекуляцією – у наші дні прийнято називати підприємницькими. Найпростіший спосіб заробити і являє собою Гроші – Товар – Гроші. А що це, як якщо не купити дешевше, а продати дорожче?

Спекуляція є значним, шкідливим для населення і виробництва підвищенням ціни на засоби споживання, веде до інфляції, а головне – до істотного й контрпродуктивного загострення у населення потреби в грошах. Події в країні у плані соціальних вибухів та потрясінь – наслідок придбання спекуляцією масового характеру. Спекулянти блокують виробника (перекривають йому вихід на ринок своїми цінами) й організовують з цією метою структури, керуючі виробництвом.

---

⁹³ Коляда М. Г. Интересные факты, рекорды и достижения в мире экономики и бизнеса. – Донецк: ООО ПКФ “БАО”, 2007. – С. 231–232.

Сучасна теорія ринку дає додаткову й по-своєму не менш важливу характеристику спекулятивного бізнесу як функціонально-значущого для ринкової системи виду підприємництва.

При цьому, дуже важливо відзначити, що західна економічна традиція, на відміну від вітчизняної, зовсім не схильна приписувати спекулятивному бізнесу тіньові властивості, а навпаки, вбачає в ньому відчутну прагматичну користь в аспекті пом'якшення гостроти циклічних коливань.

Загальна ринкова характеристика спекулятивної діяльності наступна:

- ✓ доходи їх так само, як і в інших (неспекулятивних) підприємств, визначаються різницею між “ціною купівлі” та “ціною продажу”;

- ✓ обсяг доходу повністю залежить від кількості перепродано товару;

- ✓ спекулянт-перекупник так само, як і підприємці-неспекулянти, несе витрати на зберігання, охорону та транспортування свого товару⁹⁴.

Фактори, які пояснюють значні обсяги тіньової спекуляції на мікрорівні: високі податки й нерівномірність податкового навантаження; недостатня прозорість податкового законодавства і постійне внесення змін до нього; повільні та непрозорі приватизаційні процеси; втручання владних структур усіх рівнів у діяльність суб'єктів господарювання; корупція в органах державної влади та місцевого самоврядування.

Іноді уряд легалізує тіньову спекуляцію, дозволяючи перекупникам торгувати за спекулятивними цінами в надії отримати більші надходження у вигляді податків та зборів до бюджету. При цьому, в офіційній торгівлі фіксовані ціни зберігаються. Наявність двох, одночасно дозволених цін, на один і той же товар при дефіциті на нього миттєво виводить зладу економіку.

Таким чином, тіньова спекулятивна діяльність частково породжується зусиллями уряду. Тіньова спекуляція це – економічний процес, що приховується її учасниками, не підконтрольний державі і суспільству, не фіксується в повному обсязі податковими органами.

---

⁹⁴ Краус Н. М. Роль спекулятивної діяльності в розвитку регіональної економіки / Н. М. Краус // Участь України у глобальних процесах / Матеріали Всеукраїнського семінару молодих учених та студентів (14–15 квітня 2011 р.), Сімферополь. – Саки : ПП “Підприємство Фенікс”, 2011. – С. 49–50.

3.2. Графічний мікроаналіз спекулятивної тіньової діяльності в Україні

Зі становленням ринкових відносин в Україні розвивається й тіньова економіка. Сьогодні це проблема, що потребує нагального вирішення. Існує чимало причин негативних соціально-економічних та політичних процесів, які відбуваються в суспільстві. Серед них: падіння показників виробництва, руйнація колишніх виробничих відносин й людських стосунків, зростаюча активність учасників тіньової економіки, спекуляція, шахрайство, бізнес на підпільних азартних іграх тощо.

Ми вже наголошували в попередніх розділах, що у наш час явище тіньової економіки як органічної ланки дисфункційного розвитку державного управління, дотепер залишається недостатньо вивченим. Відтак, з'ясування сутності тіньової економіки та її функцій у вітчизняних умовах господарювання потребує подальшого дослідження. Мета даного параграфа спрямована на аналіз графічного моделювання змін в економіці України на основі спекуляції.

При дослідженні проблеми, нами ставиться завдання обґрунтувати та довести, що бізнес, який базується на спекуляції, має шанси стати тіньовим. Це тому, що своєрідним різвидом тіньової діяльності є спекуляція – ринкова діяльність, обсяг і рівень прибутковості якої забезпечується таємною домовленістю підприємця й чиновника. Під час такої неформальної угоди, за рахунок підриву суспільної ефективності, створюються умови для отримання індивідуальної вигоди.

Спекулятивний бізнес відноситься до ряду звичних, буденних видів тіньової діяльності. В традиціях класичної політекономії його капіталістична форма була проаналізована К. Марксом, який створив теорію додаткової вартості, пояснивши джерело капіталістичного збагачення⁹⁵.

Сучасна теорія ринку дає не менш важливу характеристику спекулятивного бізнесу як функціонально-значущого для ринкової системи виду підприємництва. При цьому, важливо відзначити, що західна економіка, на відміну від вітчизняної, зовсім не схильна

---

⁹⁵ Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. Книга I : Процес виробництва капіталу: Пер. з англ. І. І. Степанова-Скворцова – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1952. – Т. 1. – С. 579, 642.

приписувати спекулятивному бізнесу тіньові властивості. Вона навпаки – вбачає в ньому відчутну прагматичну користь у пом'якшенні гостроти циклічних коливань економічної активності⁹⁶.

Існує думка про те, що прагнення виробників використовувати ефект від розширення масштабів виробництва призводить до економічно обумовленої сезонної пропозиції. В результаті, без додаткових зовнішніх стабілізаційних механізмів, багато ринків схильні до внутрішніх коливань. Одним із стабілізуючих факторів впливу є спекуляція перекупників.

Таким чином, по-перше, спекулятивний бізнес – це бізнес сезонних перекупників. По-друге, він є корисним сезонним видом бізнесу, оскільки діяльність спекулянта-перекупника є складовою механізму стабілізації економічної системи.

Ми погоджуємося із твердженням, що макроекономічна ефективність спекулятивного бізнесу могла бути визнана лише в тому випадку, якщо б він скорочував трансакційні витрати. Однак, він, як правило, збільшує останні й, тим самим, дає всі підстави для оцінки його як тіньового підприємництва. З'ясуємо, якою є загальна ринкова характеристика спекулятивного бізнесу.

Слід відзначити, що торговельні перекупники утворюють сукупність фізичних і юридичних осіб, які купують товари за низькою (порівняно з ціною перепродажу) ціною й перепродують їх за більш високою ціною з метою отримання завищеного доходу. Зовні у спекулянтів-перекупників є всі ознаки підприємництва: доходи їх (так само, як і в інших – неспекулятивних підприємців) визначаються різницею між ціною купівлі і ціною продажу; обсяг доходу прямо залежить від кількості перепроданого товару; спекулянт-перекупник (як і звичайний підприємець) несе витрати за зберігання, охорону й транспортування своєї продукції.

Проаналізувавши економічну літературу, переконалися, що спекулятивний бізнес – це те, що називають звичайним, побутовим бізнесом. До нього залучається безліч людей у рамках індивідуального або колективного бізнесу.

Отже, перед нами цілком легальний бізнес, заснований на принципі “ажіотажної угоди”, учасникам якого притаманні ознаки публічного й законотворчого бізнесу. Крім того, вони зареєстровані та платять податки. За таких умов, тіньовою в бізнесі спекулянтів-перекупників

---

⁹⁶ Самуельсон, Пол, Е., Нордхаус, Вільям, Д. Економіка. : Пер. с англ.: 16-е изд. : Уч. пос. – М. : Издательский дом “Вильямс”, 2000. – С. 47; 190–191.

ми можемо вважати лише торгівлю забороненими до виробництва й продажу товарами антисоціальної спрямованості.

За напрямком спеціалізації розрізняють два типи спекулятивної діяльності – “різночасову” (купують, коли дешево, а продають, коли дорого) і “територіальну” (купують там, де дешево, а продають там, де дорого). Результати діяльності спекулянтів в базових параметрах ринкової економіки відображено на рис. 3.2.

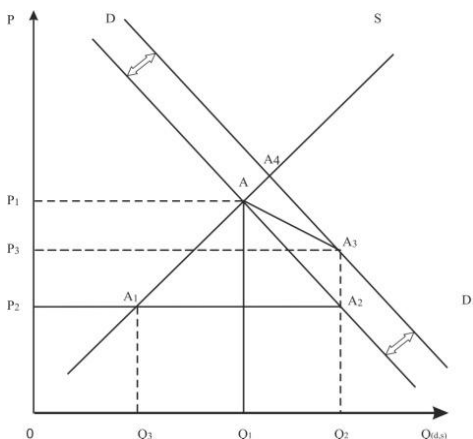

Рис. 3.2. Графічний мікроаналіз тіньової діяльності в Україні, що базується на спекуляції⁹⁷

Припустимо, що в початковому періоді фактична пропозиція на ринку даного товару дорівнює обсягу (Q_2), що не відповідає прийнятій лінії пропозиції S , а є результатом кон'юнктурних обставин. При такому припущенні, споживчий попит визначається лінією D , яка формується при обставинах, що склалися за низької ринкової ціни реалізації P_2 ⁹⁸.

Спекулянти чудово розуміють, що низька ціна має короткостроковий характер (оскільки з того ж графіка видно, що даній ціні попиту та реалізації відповідає зовсім інша величина пропозиції – Q_3 . І не треба бути великим спекулянтом (в даному випадку –

⁹⁷ Самуельсон, Пол, Э., Нордхаус, Вильям, Д. Экономика. : Пер. с англ.: 16-е изд. : Уч. пос. – М. : Издательский дом “Вильямс”, 2000. – С. 95–103; 190–191.

⁹⁸ Макконнелл К. Р., Брю С. Л., Флинн Ш. М. Экономикс: принципы, проблемы и политика: Пер. 18-го англ. изд. – М. : ИНФРА-М, 2011. – XXX. – С. 67.

“розмірковувачем”), щоб передбачати подальше підвищення тимчасово низької ціни продажу.

Прогнозування підйому (або зниження) цін – це привілеція не лише спекулянта, а й великої кількості споживачів. Різниця лише у тому, що масовий споживач купує даний товар як благо для споживання, тому подальша доля його ціни масового покупця не хвилює. По-іншому діє спекулянт – він купує тому, що взавтра буде дорожче і можна буде перепродати.

Нас цікавлять майбутні наслідки, коли спекулянти почнуть активно скуповувати дешевий товар, приєднуючи, тим самим, до існуючого споживчого попиту свій додатковий спекулятивний.

Першим наслідком стане ускладнення економічної структури попиту на ринку даного товару, його перетворення у стан сукупного попиту, оскільки тепер він складається з двох елементів, тобто: сукупний попит дорівнює сумі споживчого та спекулятивного попиту. Звідси випливає, що співвідношення споживчого і спекулятивного попиту є важливою характеристикою, що склалася на даному локальному ринку й на це є підстави.

Поява спекулянтів на ринку можлива лише у випадку, якщо спекулянти переконані в нестійкості рівноважної ситуації та неминучості зміни (у бік підвищення) ціни в майбутньому. В іншому випадку, якщо б на ринку був відсутній спекулятивний попит, а представлений лише споживчий попит, можна було б з упевненістю говорити про відносну стабільність цінової ситуації на ринку.

Дійсно, точка A , що виражає на графіку рівноважний стан, означає, що в ній спекулятивний попит дорівнює нулю через відповідність величин попиту та пропозиції. Звідси випливають наступні теоретико-практичні висновки:

- ✓ спекулятивний попит в рамках ринкової моделі виникає тільки в ситуації порушення рівноваги на ринку, є результатом нерівноважного стану (причому байдуже, куди відхиляється ринкова нерівновага – при низьких цінах з’являється спекулятивний попит, при високих цінах – спекулятивна пропозиція) і свідчить про порушення рівноваги;

- ✓ лінія сукупного попиту при появі ажіотажу за рахунок дій спекулянтів починає спотворюватися й на графіку представлена ділянкою AA_3 . Зсув лінії попиту D до D_1 й пояснює ступінь активності спекулятивного капіталу на ринку⁹⁹;

---

⁹⁹ Самуельсон, Пол, Е., Нордхаус, Вільям, Д. Экономика. : Пер. с англ.: 16-е изд. : Уч. пос. – М. : Издательский дом “Вильямс”, 2000. – С. 190; 192.

✓ спекулятивний капітал сам в змозі влаштувати масштабні нерівноважні ситуації, переводячи рівноважний стан у бажаний для спекулятивних операцій. У цьому полягає один із проявів тіньового характеру спекулятивного виду підприємництва.

В результаті спекулятивної експансії ринкова ціна на ринку підвищиться й встановиться на рівні P_3 . У цій ситуації обсяг чистого споживчого попиту буде дорівнює площі $OP_2A_2Q_2$, а чистий обсяг спекулятивного попиту – площі $P_2P_3A_3A_2$.

Купуючи товар, але не споживаючи його, спекулянти запропонують його на продаж, коли (в рамках механізму класичного ринку) ціни на ринку повинні будуть зрости. Саме це вважають в спекулятивному бізнесі західні економісти позитивним, стверджуючи, що він виконує роль “вмонтованого стабілізатора” в мікроекономічному механізмі (підвищуючи ціни, коли вони низькі та знижуючи ціни, коли вони високі)¹⁰⁰.

Проте, в рамках загальної теорії ринку, така оцінка спекулятивного бізнесу погано узгоджується з вимогою динаміки ринкових цін та наріканням на те, що ціни в останні десятиліття не відображають реальну динаміку обсягів виробництва.

На нашу думку, спекулятивний бізнес погано впливає як мікро-, так і макроекономіку. Він не дозволяє стихійним силам ринку на повну потужність реалізувати свою санаційну функцію та вилучити з ринку тих виробників, які працюють неефективно. Спекулятивний капітал починає маніпулювати так званою “невидимою рукою ринку” на свою користь¹⁰¹.

В період високих цін, коли виробник сподівається відшкодувати свої витрати, понесені в період занижених цін, з’являється спекулянт і виставляючи свої заздалегідь притримані товари, починає знижувати ціни. Таке коригування ринкової поведінки виробників та споживачів має деформуючий характер. Ринок неоднозначний, оскільки породжуючи одне негативне явище, він викликає й позитивне: чим прибутковіший та ефективніший спекулятивний бізнес, тим більше з’явиться нових спекулянтів, а їх високі потреби будуть стримуватися конкурентною боротьбою серед них самих.

Таку ж згладжуючу дію роблять спекулянти-перекупники й на ринках, що відрізняються місцем розташування. Вони вбачають, в

---

¹⁰⁰ Самуельсон, Пол, Э., Нордхаус, Вильям, Д. Экономика. : Пер. с англ.: 16-е изд. : Уч. пос. – М. : Издательский дом “Вильямс”, 2000. – С. 98–102.

¹⁰¹ Там само, С. 49.

цілому, стабілізаційну функцію спекулятивного капіталу. Однак, ситуація змінюється, якщо ціни на ринку фіксуються. Спекуляція стає жорстко вираженим тіньовим підприємництвом і про жоден його стабілізаційний внесок вже не може йти й мови.

В ситуації, коли держава фіксує ціни на рівні, що доступний для масового споживача (але нецікавий для масового виробника) об'єктивно породжуються два негативні наслідки, які руйнують всю стратегію цінової політики уряду. Перший наслідок характеризує зміну в сфері споживання, а другий – у сфері виробництва.

В сфері споживання з'являється надлишкова маса вільних грошей, що є наслідком штучно низьких цін. У сфері виробництва виникає обмеженість (нееластичність) пропозиції, оскільки випуском цієї товарної продукції займаються тільки ті виробники, витрати виробництва яких ще нижчі, ніж встановлені урядом низькі ціни. Це дає змогу їм отримувати певний прибуток.

Встановленням низьких цін, уряд одночасно стимулює два взаємовиключних процеси – збільшення кількості грошей у споживачів й зменшення кількості товарів у виробників. Обидва різноспрямовані процеси здатні зруйнувати як мікро-, так і макроекономіку України.

В цій ситуації, уряд України має один вихід – встановлення контролю хоча б над однією із сторін економіки країни. Простіше встановити контроль над виробництвом. Але настільки ж необхідне встановлення контролю і над споживанням, у вигляді раціонування норм споживання дефіцитного товару.

Проте, введення раціонування руйнує ринкову економіку, тому воно не практикується в ринково-розвинених країн світу. В результаті з'являються надлишкові гроші, зростає попит, товару стає все менше, споживачі готові платити більш високі ціни, ніж встановлені на вимогу держави, оскільки за останніми усім товарів не купити.

За вищевказаних обставин спекуляція неминуча, оскільки продаж товару за більш високою ціною означає порушення введеного принципу обмеження цінового максимуму. Спекуляція, призводить до корупції, бо без підкупу чиновників організувати масштабну спекуляцію дефіцитним товаром неможливо. Далі ситуація може скластися зовсім невтішна.

Спекуляція посилює диференціацію доходів й виникає (в рамках ринку одного товару) два ринки. Перший ринок – це “ринок для бідних”. На ньому не лише низькі ціни, але й відсутній якісний товар.

Другий ринок – це так званий “ринок для заможних”¹⁰². Для нього характерними є наявність товарів, але не за урядовими цінами. Лінія попиту, що характеризує можливості заможного населення буде малоеластична, тоді як лінія попиту населення України, яке знаходиться за межею бідності буде високоеластичною.

Суттєвих перетворень зазнає й ціна. На сегменті ринку для населення з високим рівнем доходів вона стає вкрай високою (на величину хабара корумпованого чиновника та свого інтересу). Відбувається “подвоєння” числа базових параметрів ринку: два попити, дві пропозиції, дві ціни, два покупці. Ці два сегмента співіснують одночасно та не перетинаються.

Економічний результат такий: тіньова економіка накопичує фінансові ресурси, офіційна економіка зубожіє. Виробники забезпечені ажіотажним попитом в умовах дефіциту, а спекулянти – надвисокими прибутками від перепродажу (купуючи товар за цінами офіційного ринку, а перепродуючи – за цінами тіньового ринку). Дана ситуація їх влаштовує. Зміни потрібні пересічному споживачу, але на його думку ніхто не зважає.

Іноді уряд України йде на відчайдушний крок, легалізуючи тіньову спекуляцію. Це виглядає слідує таким чином: перекупникам дозволяється торгувати за самостійно встановленими цінами з надією отримати збільшене надходження податків до бюджету. При цьому, в офіційній торгівлі фіксовані ціни зберігаються. Наявність двох одночасно дозволених цін на один і той же товар при його дефіциті, ще сильніше руйнує економіку країни.

Тіньовий спекулятивний бізнес чи не єдиний вид тіньової діяльності, що породжується зусиллями уряду. Досвід світової економіки доводить, що фіксація цін на дефіцитні товари, має негативні наслідки й не виправдана ні в економічному, ні у соціальному аспекті встановленням меж цін при недостатніх обсягах виробництва^{103, 104}.

Отже, зростання тіньових відносин неминує обумовлює більш глибоке проникнення корупції до офіційного сектора, зумовлює

---

¹⁰² Макконнелл К. Р., Брю С. Л., Флінн Ш. М. Экономикс: принципы, проблемы и политика: Пер. 18-го англ. изд. – М. : ИНФРА-М, 2011. – XXX. – С. 625.

¹⁰³ Макконел К. Р., Брю С. Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. – М. : Республика, 1996. – 785 с.

¹⁰⁴ Милль Дж. Основы политической экономии: В 2 т. – М. : Прогресс, 1980. – Т. 2. – 480с.

посилення уваги тіньових організацій до прибуткових галузей економіки. На певному етапі утворюється унікальна структура господарювання, що живиться інфляцією, нееквівалентним обміном результатів праці між суб'єктами ринку, перерозподілом і захопленням чужої власності, постійним зубожінням більшості громадян України.

РОЗДІЛ 4

ПОЛІТИКА ТРАНСФЕРТНИХ ПЛАТЕЖІВ: ЕКОНОМІЧНИЙ ЗМІСТ І НАПРЯМИ ЗДІЙСНЕННЯ

4.1. Вплив дотацій та субсидій на формування попиту і пропозиції в країні

В тих випадках, коли ринкова рівновага не забезпечує достатній, з точки зору уряду, обсяг пропозиції якогось товару, уряд може стимулювати збільшення його пропозиції шляхом грошових дотацій, що виплачуються виробникам за виготовлений товар. Один із видів дотацій виробникам – це відшкодування частини витрат у вигляді покриття частини ціни виробників урядом. Це позначається на ринку дотаційного товару, спричиняючи зміни в ринковій рівновазі.

Поряд із застосуванням дотацій, уряд може впливати на ринок якогось товару чи послуги шляхом виділення цільових субсидій споживачам. Це стимулюватиме збільшення попиту на даний товар, а отже, вплине, за інших рівних умов, на його рівноважну ціну та величину.

Порівняно з дотаціями, механізм застосування субсидій має деякі особливості. Прагнучи, щоб субсидії були спрямовані на розширення попиту лише на конкретний товар чи групу товарів, уряд може виділяти їх не у вигляді грошових сум, а у формі спеціальних талонів або інших розроблених механізмів.

Наприклад, в США використовуються так звані продуктові талони для малозабезпечених сімей. На такі талони можна придбати деякий товар, сплативши ними частину його вартості. В результаті, для споживачів ціна купівлі їжі менша від роздрібної ціни, тобто від ціни продажу. Це рівнозначно тому, що споживчий бюджет власників продуктових талонів зростає на величину їх вартості.

В Україні застосовувалися своєрідні талони на засоби для миття, масло, сірники, горілку та цукор. Вони давали право придбати нормовану кількість цих товарів кожному громадянину за ціною значно нижчою, ніж та, що складалася у комерційній торгівлі та на “чорному” ринку.

Ці талони чи списки громадян, як це було при нормуванні розподілу цукру в Україні, мали сенс лише до тих пір, поки ціни на ці товари у державних крамницях були нижчі від цін на дану групу

товарів у комерційній торгівлі та на “чорному” ринку. Нині прикладом надання субсидій споживачам в Україні є система житлових субсидій для сімей з низьким рівнем сукупного доходу.

Інколи так буває, коли всі виробники і споживачі отримують зазначені форми допомоги від уряду. Наприклад, в Україні впродовж 90-х років дотаціювалися виробництво електроенергії атомними електростанціями та вуглевидобувна галузь.

Система надання житлових субсидій, започаткована в 1995 році, покликана підтримувати малозабезпечені сім'ї. Водночас, у 1995–2000 роках населення покривало лише 40–80 % повної вартості комунальних послуг, а решту їхньої вартості оплачувала держава за рахунок бюджету. Розмір субсидій в Україні з 2000 року подано в таблиці 4.1.

Таблиця 4.1
Розмір субсидії в Україні в 2000–2011 роках¹⁰⁵

(у фактичних цінах, млн грн)

<i>Види субсидій</i>	<i>Роки</i>						
	<i>2000</i>	<i>2002</i>	<i>2004</i>	<i>2006</i>	<i>2008</i>	<i>2010</i>	<i>2011</i>
<i>Субсидії на продукти</i>	–1530	–868	–1055	–1588	–2545	–2547	–1917
<i>Субсидії на виробництво та імпорт</i>	–3184	–3125	–4855	–8891	–25817	–18263	–17562

Наведені приклади характеризують практику застосування дотацій і субсидій у вітчизняній економіці, яка здійснювала перехід до ринкової економіки. В умовах ринкової економіки, яка функціонує нормально, як правило, дотації отримують лише збиткові виробники якогось блага, а субсидії – виключно малозабезпечені споживачі.

Ринковий попит і ринкова пропозиція будь-якого товару у вільному ринку, формуються як суми індивідуального попиту й індивідуальної пропозиції усіх споживачів та виробників цього товару. Тому, вплив дотацій і субсидій на ринкову рівновагу відбувається на фоні достатньо потужної пропозиції прибуткових виробників та попиту заможних споживачів.

Однак, у випадку дотацій, рівноважна ціна товару зменшується, а у випадку субсидій – зростає. В першому випадку, прибуток

¹⁰⁵ Статистична інформація [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>. – Назва з екрану.

рентабельних виробників, що не отримують дотацій, зменшується, а в другому – ціна товару для заможних споживачів, котрі не отримують субсидії на нього – зростає. Це означає, що і дотації, і субсидії виплачуються не лише за рахунок уряду, а й за рахунок рентабельних виробників та високозабезпечених споживачів.

Для того щоб зрозумілішою на практиці була дія вище зазначених категорій, з'ясуємо їх економічний зміст.

Згідно з міжнародною термінологією, бюджетні дотації, субсидії та субвенції – це три види прямих бюджетних трансфертів. Трансфертні платежі являють собою невідплатні та безповоротні платежі, які не є придбанням товарів чи послуг, наданням кредиту або виплатою непогашеного боргу. Таке визначення дають роз'яснення щодо застосування економічної класифікації видатків бюджету, затверджені наказом Держказначейства України від 04.11.2004 року № 194.

Субвенція – це певна сума коштів, що видається з бюджету нижчого рівня з чітко обумовленим цільовим призначенням, як допомога на програми і заходи соціального розвитку.

Субсидія – це фінансова або інша підтримка державними органами виробництва, переробки, продажу, транспортування, експорту, споживання подібного товару, завдяки якій суб'єкт господарсько-правових відносин країни експорту одержує пільги (прибутки).

Тобто, субсидія – це грошова допомога, що надається державою за рахунок коштів бюджету, а також спеціальних фондів юридичним особам, місцевим державним органам, іншим державам. Також це вид цільової допомоги зазначеним особам, що надається за рахунок коштів бюджетів або цільових фондів.

Субсидія застосовується з метою збалансування регіональних і місцевих бюджетів, зміцнення їх доходної бази та завжди передається безповоротно й безвідплатно з вищих ланок бюджетної системи нижчим ланкам для фінансування конкретних заходів та установ, тобто мають цільовий характер. Третя група – це методи використання грошових коштів.

Субсидії подовжують життя неефективних підприємств за рахунок ефективних, спотворюють структуру виробництва та зменшують мобільність факторів виробництва від менш до більш ефективних застосувань. Вони завдають істотної шкоди ринку та перешкоджають повному задоволенню потреб споживачів.

Чим більший обсяг державних субсидій в економіці, тим більше стоїть перешкод для роботи ринку, тим більш неефективним буде ринок у задоволенні потреб споживачів. Звідси – чим більше субсидій,

тим нижчий рівень життя.

Розрізняють два різновиди субсидій: легітимна і нелегітимна. Субсидія легітимна – це субсидія, що не дає підстав для застосування компенсаційних заходів, а нелегітимна – дає підстави для застосування таких заходів.

Дотація (від лат. *dotatio* – “дар”, “пожертва”) – це доплата з державного бюджету задля збалансування бюджетів нижчих рівнів; різновид субсидії. Дотація – це безвідплатна, безповоротна допомога з бюджету вищого рівня бюджету нижчому, яка не має цільового характеру та надається у випадку перевищення видатків над доходами.

У бюджетній діяльності застосовується дотація вирівнювання, що являє собою міжбюджетний трансферт на вирівнювання доходної спроможності бюджету, який його отримує. Ці кошти надаються на безвідплатній і безповоротній основі без встановлення напрямів та (або) умов їх використання.

Вони виділяються з державного і місцевих бюджетів для надання фінансової підтримки збитковим підприємствам, у яких грошова виручка від продажу виробленого продукту менша витрат на виробництво і продаж продукту, ніжчим за рівнем бюджетам для покриття розриву між їх доходами й витратами.

Дотація компенсує підвищені витрати, покриває збитки. Надання дотацій підприємствам дозволяє, а з одного боку, запобігти їх банкрутству, з іншого – не допустити перевищення роздрібних цін на окремі споживчі товари і послуги, оскільки частина ціни на ці товари оплачується з бюджетних коштів за рахунок дотацій.

Дотація вирівнювання – це міжбюджетний трансферт на вирівнювання доходної спроможності бюджету, який його отримує. Іншими словами дотація вирівнювання – це кошти, що безоплатно й безповоротно передаються з одного бюджету до іншого.

В Державному бюджеті України можуть передбачатися такі міжбюджетні трансферти: місцевому бюджету Автономної Республіки Крим, обласним бюджетам, бюджетам міст Києва та Севастополя, районним бюджетам і бюджетам міст Автономної Республіки Крим та обласного значення.

Дотація вирівнювання розподіляється на основі формули вирівнювання, яка враховує податковий потенціал громад і використовується з метою зближення фінансових можливостей територіальних колективів. Обсяг дотації вирівнювання з державного бюджету місцевим бюджетам, або коштів, що передаються до

державного бюджету з місцевих, визначається як різниця між розрахунковим показником обсягу видатків, прогнозним показником обсягу доходів (кошика доходів), що акумулюються на певній адміністративно-територіальній одиниці, помножена на коефіцієнт вирівнювання.

Дотація вирівнювання не має цільового призначення й використовується в бюджеті нижчого рівня для збалансування доходів і видатків. Міські (міста Київ та Севастополь, Автономної Республіки Крим, обласного значення) й районні ради можуть передбачати у відповідних бюджетах дотації вирівнювання бюджетам районів у містах, бюджетам сіл, селищ, міст районного значення та їх об'єднань, а також кошти, що передаються з цих бюджетів¹⁰⁶.

Ми пропонуємо розуміти під дотацією надання коштів з бюджету вищого рівня бюджету нижчого рівня для збалансування доходів і витрат (щоб зменшити дефіцит). Субсидія ж – це надання коштів з бюджету вищого рівня бюджету нижчого рівня на певні цілі (в основному за поточним бюджетом – на соціальну сферу, управління, стандартні економічні проблеми і т.д.).

Таким чином, відмінності між дотацією та субсидією полягають в тому, що дотація не має чіткого цільового призначення, а субсидія має. За нормативами ж, іноді розмежовують на що можна чи не можна давати певні види трансфертів. В результаті на практиці суть дотації, субсидії та субвенції часто перепутана в поясненнях та інструкціях.

Стосовно підприємств, слід відзначити, що ті, які одержують кошти за бюджетними трансфертами, будуть рахуватися одержувачами бюджетних коштів. Ці одержувачі підпадатимуть під відповідний контроль з боку держави щодо витрачання бюджетних коштів, а також на них покладатиметься обов'язок звітуватися за одержані бюджетні кошти.

Такими підприємствами є підприємства і госпрозрахункові організації, громадські та інші організації, що не мають статусу бюджетної установи, які одержують безпосередньо через розпорядників кошти з бюджету як фінансову підтримку, або уповноважені органами державної влади на виконання державних цільових програм та надання послуг. Держава може надавати дотації суб'єктам господарювання, незалежно від форм власності.

За ст. 16 Господарського кодексу України такі дотації можуть бути:

---

¹⁰⁶ Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BE%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F>. – Назва з екрану.

на підтримку виробництва життєвоважливих продуктів харчування; на виробництво життєвоважливих лікарських препаратів та засобів реабілітації інвалідів; на імпорتنі закупівлі окремих товарів; послуги транспорту, що забезпечують соціальноважливі перевезення; суб'єктам господарювання, що опинилися у критичній соціально-економічній або екологічній ситуації, з метою фінансування капітальних вкладень на рівні, необхідному для підтримання їх діяльності, на цілі технічного розвитку, що дають значний економічний ефект; в інших випадках, передбачених законом.

У випадку надання державою всіляких пільг та субсидій населенню з оплати житлово-комунальних послуг (надалі – ЖКП) або регулювання цін і тарифів на ці послуги з боку держави, підприємства, які надають ЖКП, мають отримувати від держави виплати на покриття таких витрат.

Тобто, на таких підприємствах чітко слід розрізняти надання послуг з пільгами, з субсидіями, одержання дотацій на покриття від'ємної різниці, яка склалася між витратами на виготовлення (придбання) комунальних послуг, і доходами від їх продажу населенню за встановленими тарифами. Це можливо за допомогою відкриття додаткових субрахунків з обліку надання вищезазначених послуг.

Для таких підприємств звільняються від оподаткування доходи, отримані у вигляді дотацій або субсидій, отриманих з державного або місцевого бюджетів, державних цільових фондів або в межах благодійної, у тому числі, гуманітарної чи технічної, допомоги, що надаються таким неприбутковим організаціям відповідно до умов міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, крім дотацій на регулювання цін на платні послуги, які надаються таким неприбутковим організаціям або через них їх отримувачам згідно із законодавством з метою зниження рівня таких цін¹⁰⁷.

Сільгосподарські підприємства реалізують продукцію власного виробництва за нульовою ставкою, отримуючи при цьому 100 % відшкодування ПДВ з бюджету. Крім того, переробні підприємства молочної і м'ясної промисловості, продаючи готову продукцію, вже з свого ПДВ платили постачальникам сировини дотації.

З початку безпосередньо виробникам, згодом – через казначейські

---

¹⁰⁷ Субсидії, дотації, субвенції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dtkt.com.ua/show/3cid01789.html>. – Назва з екрану.

рахунки економічно обґрунтованої системи оподаткування, яка на тлі діючої наочно демонструє свої незаперечні переваги, вселяє віру в те, що буде краще, а не гірше. Не будемо забувати, що будь-які маніпуляції з ПДВ неодмінно екстраполюються на вартість кінцевої продукції – продовольства. І чутливим барометром виступить гаманець споживача.

По-перше, акцентуючи увагу на необхідність реформувати систему оподаткування в АПК, зміни слід розглядати з точки зору інтересів держави, виробника та споживача, у якого є гарантоване право отримати доступні та якісні харчові продукти.

По-друге, потрібно враховувати реальний стан справ в агропромисловому комплексі і те які в ньому відбуваються процеси. Якщо, за оцінкою економічних експертів, в галузі створили “податковий рай”, то, зрозуміло, вона повинна “захлинатися” від припливу інвестицій. А їх немає. Відчути смак “райських яблук” заважають адміністративний тиск, численні побори-збори, корупція. Чи не простіше інвесторам і вітчизняним сільгоспвиробникам платити прийнятний легальний податок, ніж бути втягнутими в незаконні фінансові махінації?

В переважній більшості, у країнах із розвиненим аграрним сектором податкове навантаження в рази більше, ніж у нас. Але бізнес там не вмирає, оскільки проводиться збалансована державна політика підтримки АПК.

Коли вводили спеціальний режим оподаткування, то пропонували варіанти розрахунків за різними ставками – 7 %, 9 % або 13 %. Врешті-решт, після численних дискусій зупинилися на 17 % ПДВ. Виходили з того, щоб селяни не були винні державі, а вона – їм.

У тваринництві ПДВ досить різноманітний і багатогранний. Сільські двори – фізичні особи, які виробляють і постачають 70 % молока і 50 % м’яса, не є платниками ПДВ. При цьому, за здану продукцію вони отримують дотації за рахунок ПДВ.

Сільськогосподарські підприємства за реалізацію продукції тваринництва не платять ПДВ до бюджету, а залишають ці кошти у власному розпорядженні. До того ж ця категорія господарств отримує ще й дотацію від держави – від переробних підприємств. Їх сума ПДВ в 2013 році розподіляється в наступній пропорції: 60 % – на дотації, 40 % – до спецфонду бюджету.

В 2014 році половина коштів ПДВ буде надходити в казну, а половина – на дотації. Цей режим тимчасовий і буде діяти до 1 січня 2015 року. Тобто, сільгосппідприємства порівняно з фізичними

особами, мають подвійну вигоду від ПДВ. Слід зауважити, що сьогодні кошти зі спецфонду бюджету розподіляють в ручному режимі і саме тим кому “найбільше треба”, тобто незавжди за потребами та чесно і прозоро. Розмір бюджетної тваринницької дотації в Україні наведено в таблиці 4.2.

Таблиця 4.2

Розміри бюджетної тваринницької дотації в Україні¹⁰⁸

<i>Найменування дотації</i>	<i>Розмір дотації</i>
Спеціальна бюджетна дотація за поголів'я корів м'ясного напрямку продуктивності:	
племінним заводам	до 1900 гривень за одну голову
племінним репродукторам	до 1000 гривень за одну голову
іншим сільськогосподарським підприємствам	до 600 гривень за одну голову
Спеціальна бюджетна дотація за поголів'я телиць, закуплених у фізичних осіб (населення) для вирощування	до 7 гривень за 1 кілограм живої ваги
Бюджетна дотація за екологічно чисте молоко власного виробництва, продане молокопереробним підприємствам для виготовлення продуктів дитячого харчування на молочній основі	750 гривень за 1 тону
Спеціальна бюджетна дотація за приріст поголів'я корів молочного та комбінованого напрямку продуктивності власного відтворення за умови середнього надою на одну корову, яка наявна на 1 січня поточного року, не менш як 4300 кілограмів молока	до 5000 гривень за одну голову

Підтримка сільськогосподарських товаровиробників незалежно від виду та обсягу продукції, яку вони виробляють, може надаватися шляхом:

✓ виділення бюджетних субсидій з розрахунку на одиницю оброблюваних угідь;

¹⁰⁸ Постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 2011 р. № 182 Про затвердження розмірів бюджетної тваринницької дотації на 2011 рік (із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 899 (899-2011-п) від 01.08.2011) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://smi.liga.net/articles/2013-04-17/9156723-nalogovaya_strizhka_dlya_agrariyev.htm. – Назва з екрану.

✓ часткового бюджетного відшкодування вартості висіяного високорепродукційного насіння сільськогосподарських культур;

✓ виконання цільових державних програм, спрямованих на підвищення родючості ґрунтів, боротьбу зі шкідниками та хворобами сільськогосподарських рослин і тварин, ведення сільського господарства на радіаційно забруднених територіях.

Вперше в 2012 році запроваджено програми державної підтримки не лише сільськогосподарських підприємств, а й селянських господарств. Так, у межах програми “Державна підтримка галузі тваринництва” Міністерством аграрної політики та продовольства України в регіони спрямовано кошти в розмірі 304,6 млн грн на дотації селянам за утримання та збереження молодняка великої рогатої худоби, а також запроваджено компенсацію вартості установок індивідуального доїння (нараховано 15 млн грн)¹⁰⁹.

Держава сільськогосподарським товаровиробникам відшкодовує в обсязі до 50 % вартість будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів з кількістю великої рогатої худоби не менше 500 голів, свиноматок – не менше 1200 голів та птиці – не менше 1 млн голів, а також в обсязі до 30 % відшкодовує вартість закупівлі техніки й обладнання для сільськогосподарського виробництва, будівництва і реконструкції підсобних підприємств з переробки та зберігання сільськогосподарської продукції¹¹⁰.

При ввезенні на митну територію України безпосередньо сільськогосподарськими товаровиробниками, виключно для власних потреб техніки та обладнання для сільськогосподарського виробництва (тракторів, комбайнів, сільськогосподарських машин, вантажних автомобілів, причепів, обладнання для тваринництва і птахівництва, забою худоби та птиці, виробництва продуктів харчування, зберігання і подальшої переробки зерна, овочів, фруктів, м'яса, молока, відходів виробництва, для виробництва біопалива та інших альтернативних видів енергії), аналоги яких не виробляються в Україні, з цих товарів не стягується ввізне мито (застосовується нульова ставка ввізного мита згідно із Законом України “Про Митний

---

¹⁰⁹ Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2013. – С. 44.

¹¹⁰ Закон України Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення механізмів державного регулювання ринку сільськогосподарської продукції (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2009, № 43, ст. 638) (Із змінами, внесеними згідно із Законом № 2756-VI (2756-17) від 02.12.2010, ВВР, 2011, № 23, ст. 160), стаття 17-2.

тариф України” (втрата чинності якого 01.01.2014 р.))¹¹¹.

Що стосується запропонованої Міндоходів ставки ПДВ до 7 % винятково для сільгоспвиробників, а не по всьому ланцюжку “сировина – готовий продукт”, то вона не вирішить застарілих проблем. Більше того, це на нашу думку, призведе до збільшення податкового навантаження на харчову та переробну промисловість, а в результаті – до зростання роздрібних цін на продовольство.

У світі, в тому числі і в країнах ЄС, досить поширена практика застосування диференційованих ставок ПДВ: завищені – на предмети розкоші, занижені – на продовольство. Наприклад, у північного сусіда – Росії в ланцюзі “зерно – борошно – хліб” – 10 % при загальній ставці 17 %.

Диференційовані ставки ПДВ, на нашу думку, це найбільш прийнятний варіант. Він дозволить зменшити податкове навантаження насамперед на споживачів, зробить неможливими спекуляції з ПДВ і буде сприяти поліпшенню конкурентного середовища.

Щодо розміру ставок, то вони повинні стати предметом прискіпливих розрахунків, прогнозування впливу на фінансово-економічний стан як сільського господарства, так і підприємств харчової й переробної промисловості, на ціну харчових продуктів. Тут Міндоходів має рацію: це саме той випадок, коли треба як мінімум сім разів відміряти, перш ніж відрізати.

Звільнення від базових податків, можливість легалізувати “тіньовий” капітал і створили мегаструктури типу агрохолдингів для консолідації чималих земельних масивів. Ця схема працює слідуючим чином: за певну суму в портфелі (не підлягає оподаткуванню) купується так звана суборенда – 100–300 тис га, отримується реальне підприємство, наймається менеджер, створюється інвестиційний фонд, легальну частину коштів накопичують якщо не у власному банку, то в довіреному. І механізм запущено.

Враховуючи активність сировинних ринків, пріоритет віддається культурам, які мають попит за кордоном, – пшениці, ячменю, кукурудзі, ріпаку, сої. За рахунок коротких сівозмін гарантований прибуток у кишені. А далі – капіталізація, дешеве зовнішнє кредитне запозичення, ІРО, тощо. Як наслідок, ми отримуємо “гримучу суміш”

---

¹¹¹ Закон України Про Митний тариф України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, N 24, ст.125) (Із змінами, внесеними згідно із Законами N 4234-VI (4234-17) від 22.12.2011, ВВР, 2012, N 38, ст.455 N 5476-VI (5476-17) від 06.11.2012) Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2371-14>. – Назва з екрану.

з виробничих і соціальних проблем, близько 100 тис власників земельних паїв, кинутих напризволяще орендарями. Це ще одне застереження, що в системі оподаткування похибок бути не повинно¹¹².

В рамках досліджуваної проблеми та з метою подальшого аналізу дотаційної тіньової діяльності, розглянемо яким чином в Україні формується ціна на хліб та його соціальні види.

Нагадаємо, що в складі собівартості виробництва хліба та хлібобулочних виробів половину витрат формує борошно, крім цього значними є витрати на оплату праці (30 %), витрати на газ для випікання (10 %), а також інші витрати – олія, дріжджі, сіль, бензин тощо. В 2007 році велика кількість хлібзаводів, внаслідок зростання собівартості виробництва, почала підвищувати ціни на продукцію. Як наслідок, з метою регулювання галузі, Постановою від 20.06.2007 року Уряд надав органам виконавчої влади повноваження встановлювати граничні рівні рентабельності для виробництва борошна пшеничного I-го та II-го гатунку, борошна житнього та окремих сортів соціального хліба, виробленого з нього.

В Україні немає єдиного механізму формування ціни на хліб, тому в різних регіонах ціна може значно відрізнятись. У більшості областей виробники не отримують дотацій від муніципалітетів, але підписали меморандум про непідвищення цін на “соціальні” сорти хліба, притаманні для кожного регіону.

В 2010 році відбулося суттєве підвищення цін на хліб та хлібобулочні вироби – загалом за підсумками року на 27,6 %, що, насамперед, викликано збільшенням собівартості продукції, а також внаслідок зростання цін на енергоносії. Також суттєво зросли фінансові витрати та збільшилася заборгованість за валютними кредитами, що залучалися для придбання імпортного обладнання, в результаті девальвації національної валюти.

У 2011 році ціни підвищували окремі виробники, які не переглядали ціни наприкінці 2010 року. В 2012 році ціни на хлібобулочні вироби зростали більш помірно, ніж у попередніх роках. У I-му кварталі 2012 року середній рівень роздрібною ціни на хліб пшенично-житній становив 3,42 грн/кг (на 6,9 % вище, ніж 2011 р.), на

---

¹¹² Чопенко В. Податкова “стрижка” для аграріїв. “Дзеркало тижня. Україна” №14 / 12 квітня 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.news-on.com.ua/finansovi-novyny/1589-podatкова-strijka-dlia-agrarijiv.html>. – Назва з екрану.

пшеничний – 3,49 грн/кг (на 9,0 % більше, ніж 2011 р.), у II-му кварталі відповідно 3,50 грн/кг (+6,1 %) та 3,56 грн/кг (+7,9 %).

Сьогодні на ринку хліба та хлібобулочних виробів присутня продукція великих промислових підприємств (стаціонарних хлібокомбінатів та хлібо заводів), підприємств середньої потужності, малих підприємств, пекарень та цехів.

За оперативними даними Держкомстату України, хлібопекарськими підприємствами всіх форм власності, які звітують перед статистичними органами, у 2011 році вироблено 1,755 тис тонн хліба та хлібобулочних виробів, що на 7,9 % менше ніж у 2009 році. За 4 місяці 2012 року вироблено 538,6 тис тонн хліба та хлібобулочних виробів. Спад темпів виробництва склав 4,2 %. В тому числі, за 4 місяці 2012 року на підприємствах Укрхлібпрому вироблено 302,8 тис тонн хліба та хлібобулочних виробів. Спад темпів виробництва склав 3,1 %. За 7 місяців 2012 року обсяг виробництва хліба становив 975 тис тонн.

Хлібопекарськими підприємствами системи Укрхлібпрому в 2010 році (за уточненими даними) було вироблено та реалізовано 929,7 тис тонн хліба та хлібобулочної продукції, питома вага якої від загального обсягу виробництва в Україні за 2009 рік, становить 53 %. Впродовж січня-грудня 2010 року підприємства зменшили виробництво хліба та хлібобулочних виробів на 6,4 % пункти.

Отже, протягом останніх років стан хлібопекарської галузі характеризується спадом обсягів виробництва хліба та хлібобулочних виробів, що пов'язано зі скороченням споживання, демографічною ситуацією в країні та збільшенням обсягів випікання хліба невеликими пекарнями, супер- та гіпермаркетами, а також домашніми господарствами (ці обсяги не обліковуються офіційними статистичними даними).

Щодо цінової ситуації, то слід зазначити, що на ринку хліба ціни мають сталу тенденцію до зростання, оскільки збільшується вартість усіх складових витрат на виробництво.

4.2. Графічне моделювання впливу дотацій на тінізацію офіційного сектора економіки України

Проблема детінізації економіки тісно пов'язана з основними проблемами економічного реформування в Україні, побудови

соціально-орієнтованої ринкової економіки, а суттєве зменшення обсягів тіньового сектору економіки неможливе без реалізації в країні податкової реформи, вдосконалення роботи банківської системи, забезпечення надійної правової захищеності суб'єктів підприємницької діяльності.

Саме через вищевказані причини, організовувати та розвивати власну справу в сфері виробництва і важко, і невигідно. Підприємці змушені або займатися більш мобільними видами діяльності, які приносять швидко високі доходи (фінансові операції, угоди з цінними паперами), або хоча б частину власного бізнесу “ховати” в тінь за допомогою різних фінансових схем з використанням недоопрацювань в законодавстві. Це питання, як свідчать дослідження, знаходиться в центрі уваги науковців та практиків, як в країнах з високим відсотком тіньової економіки, так і в країнах, де її частка незначна (5–10 %).

Особливий науковий інтерес, в цьому плані, представляють праці В. Предборського¹¹³, О. Усатюка¹¹⁴, Ю. Латова, С. Ковалева¹¹⁵, А. Скрипника, Г. Гендлера¹¹⁶ та ін.. Дослідження цих вчених є корисними для України, але в їх працях відсутнє графічне моделювання та аналіз соціально-економічної ситуації на основі тіньової діяльності, що базується на дотаціях та субсидіях.

Використовуючи теоретичні положення та практичні рекомендації дослідників, метою параграфу є виявити і графічно показати механізм, особливості і наслідки негативних зрушень на базі дотаційної тіньової діяльності в Україні.

При дослідженні проблеми нами ставиться завдання обґрунтувати і довести, що діяльність, яка базується на дотаціях, може стати тіньовою, перш за все, тому, що довготривалі дотаційні вкладення втрачають підконтрольний статус і можуть бути використані за іншим призначенням. Державні дотацій та субсидій – це сьогодні сфера потенційної тіньової діяльності в економіці України.

---

¹¹³ Предборський В. А. Тіньова економіка як кризовий засіб санації, стабілізації процесів соціально-економічної структури / Предборський В. А. // Формування ринкових відносин в Україні. – 2008. – № 9. – С. 45–48.

¹¹⁴ Усатюк О. Тіньова економіка в Україні / Усатюк О. // Справочник економіста. – 2007. – № 2. – С. 42–45.

¹¹⁵ Латов Ю. В., Ковалев С. Н. Теневая экономика: Учебное пособие для вузов / Под ред. д. п. н., д. ю. н., проф. В. Я. Кикотя; д. э. н., проф. Г. М. Казиахмедова. – М. : Норма, 2006. – 336 с.

¹¹⁶ Скрипник А., Гендлер Г. Оцінка податкового навантаження і детінізація фонду оплати праці // Економіка України. – 2007. – № 5(546). – С. 17–25.

Практика і теорія ринкової економіки свідчить, що рівновага в ній завжди здійснюється як момент у стабільному і довготривалому стані відхилення від цієї рівноваги, тобто в стані ринкової нерівноваги. Оскільки такий нерівноважний стан завжди супроводжується втратою марно витрачених ресурсів або частини купівельної сили грошових знаків, то теоретичні зусилля економістів і практичні зусилля уряду направлені на мінімізацію масштабів та тривалості нерівноважної деформації мікро- й макроринку¹¹⁷.

Проте, вже з часів Дж. Кейнса¹¹⁸ стало не менш загальноприйнятим розглядати критично і стан ринкової рівноваги, оскільки така рівновага ще не завжди означає досягнення поставленої соціальної мети. В подібному неспівпаданні “ринкового” й “соціального” (неринкового) оптимумів, закладена необхідність прямого соціального (державно-адміністративного) втручання з метою коректування фактичносталого об’єму ринкової нерівноваги.

Дійсно, саме встановлення ринкової рівноваги ще нічого не говорить про соціальну ефективність відповідності попиту й пропозиції. Так, на ринку медичних послуг може бути досягнута вартісна рівність об’єму цінкових послуг на перебування в лікарні і число реальних пацієнтів. Але це ще нічого не говорить про реальну кількість потенційних пацієнтів, даний рівень цін, для яких може виявитися неприйнятним з погляду можливостей їх особистого бюджету.

Таким чином, факт ринкової рівноваги може як дезорієнтувати, так і дезінформувати суспільство, виробників та споживачів про реальний стан перебування справ на даному ринку, про видимість досягнення ринкової рівноваги, тоді як даний ринок й виникнувши на ньому ринкова рівновага потребують вельми серйозної корекції через їх приховані зміни.

Саме це спонукає уряд (державну адміністрацію) безпосередньо впливати на зміну рівня ринкової рівноваги (локального або глобального) з метою забезпечення більшої соціальної ефективності від продукції і послуг даного ринку.

Отже, за ситуації, коли стала на ринку рівновага не забезпечує необхідний, з позицій суспільних інтересів, об’єм попиту на

---

¹¹⁷ Самуельсон, Пол, Э., Нордхаус, Вильям, Д. Экономика. : Пер. с англ.: 16-е изд. : Уч. пос. – М. : Издательский дом “Вильямс”, 2000. – С. 47.

¹¹⁸ Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег: Пер. с англ. – М. : Прогресс, 1978. – 494 с.

соціальнозначущу продукцію (соціальнозначущі послуги), або бажаний об'єм пропозиції подібної продукції чи послуги, виникає потреба в прямому втручанні уряду у механізм стимулювання об'ємів попиту і пропозиції.

Звичайне стимулювання додаткового об'єму ринкової пропозиції досягається за допомогою дотацій, що спеціально виділяються урядом (субсидій, субвенцій, пільгового кредиту, гарантійної позики, умовного звільнення від податків і т.д.), виплачуваних виробникам з бюджету за додатково вироблену товарну продукцію. Подібне дотаційне стимулювання в практичному аспекті є одним із найпоширеніших і відпрацьованих інструментів впливу на стан справ на ринку, поведінку виробників та споживачів. Проте, в теоретичному аспекті необхідно звернути увагу на три моменти.

На сам перед, з двох головних суб'єктів будь-якого ринку, адміністрація віддає перевагу виробнику. Практика всіх країн світу показує, що споживач є активним суб'єктом, відстоює свої особисті економічні інтереси і його, зазвичай, важко умовити віддати частину тих додаткових доходів, що належать йому за законом. До того ж індивідуальні суми грошового стимулювання вкрай невеликі за своїми розмірами.

Інша справа, коли йдеться про стимулювання додаткового виробництва або недовироблення певної продукції: тут чиновникові протистоїть вже досвідченіший підприємець, та і сума, що виділяється на безповоротне дотаціювання, набагато більша.

Другий момент полягає в тому, що державне дотаціювання додаткової пропозиції соціальноважливої продукції здійснюється з бюджету. Тобто, з якогось фонду грошових коштів, що не мають конкретного власника, тобто належить якомусь абстрактному господареві. Така неконкретність та нецілеспрямованість бюджетного дотаціювання, та ще дбайливо прикрита чиновником непрозорістю витрачання бюджетних надходжень, зазвичай, дуже різко збільшує шанси на те, що провокує тіньову, а згодом і кримінальну діяльність.

Найважливіша третя особливість, яка полягає в об'єктах, термінах і напрямках дотаціювання, які визначає сам чиновницький апарат. Можна стверджувати, що дотаційна підтримка виробника – одна з небагатьох легальних можливостей чиновників прямого доступу до реальних грошових джерел і до їх безконтрольного витрачання¹¹⁹.

---

¹¹⁹ Самуельсон, Пол, Э., Нордхаус, Вильям, Д. Экономика. : Пер. с англ.: 16-е изд. : Уч. пос. – М. : Издательский дом “Вильямс”, 2000. – С. 55; 57–59; 271–275.

У ринковій економіці розрізняють два так звані технічні способи дотаціювання витрат товаровиробника соціальнозначущої продукції. Це повна оплата ціни проведеної продукції (у випадку, якщо держава – в особі того або іншого відомства – виступає її єдиним замовником та покупцем). Інший метод відшкодування тільки частини витрат виробників у вигляді покриття суспільної частки ринкової ціни. Оскільки другий спосіб дотаціювання є найбільш поширеним в Україні, подальший розгляд тіньового підприємництва, здійснюватиметься на прикладі саме такого дотаціювання.

Розглянемо ринкові параметри тіньового підприємництва, що виникає на основі і в межах дотаційної діяльності адміністративних органів. При цьому, слід враховувати, що дотаційне коректування є “неринковим” інструментом зміни ринкової рівноваги і, таким чином, ми маємо справу з класичним регулятором змішаного типу. Оскільки в сучасній економічній теорії пріоритетне місце як метод аналізу має графічна ілюстрація, ми приймемо за початкову графічну модель рівноважного стану локального ринку, що реалізує товар А.

Слід відмітити, що дотація – виступає як податок “навпаки”. Потоварна дотація також встановлюється або у визначеному проценті до ціни товару, або в абсолютній сумі у розрахунку на одиницю товару. Потоварні дотації, зазвичай, отримують виробники, хоча непоодинокі випадки, коли їх отримують безпосередньо і споживачі (як відшкодування за підвищення цін на окремі товари: хліб, дитячі товари, весільні обручки та інше).

Рівноважний стан будь-якого ринку зумовлюється співвідношенням цінорегулюючих величин попиту і пропозиції. На рисунку 4.1 показано рівноважний стан, визначений перетином кривих попиту і пропозиції, кут нахилу яких умовно береться за одиничну еластичність. Отже, крива попиту d і крива пропозиції S_1 формують рівноважну ціну P_{A1} й визначений нею рівноважний об’єм попиту та пропозиції у розмірі Q_{A1} (рис. 4.1).

Якщо припустити, що зображений на рисунку стан рівноваги не задовольняє суспільство, то під тиском суспільних запитів, уряд може перейти до політики активної дотаційної підтримки виробництва даного товару.

Припустимо, що така політика приймає вигляд дотації виробникам у формі відшкодування частини ціни товару (в розмірі V гривень з розрахунку на одиницю продукції). Іншими словами, частина ціни

виготовленої продукції оплачується виробникові урядом з бюджетних коштів. Це призведе до зсуву лінії пропозиції вниз на V гривень.

Якщо раніше виробник згоден був запропонувати на продаж свій товар за різними цінами у відповідності з кривою S_1 , то тепер ті ж обсяги він може запропонувати за попередніми цінами, що зменшенні на величину потоварної дотації (крива S_2). В тому числі, попередній рівноважний обсяг за ціною P^- ($P^- = P_{A1} - V$). Але за цієї ціни попит на товар суттєво зростає (до Q_{d2}). Дефіцит, що виник може бути подоланий через підвищення цін, ріст випуску і скорочення надлишкового попиту.

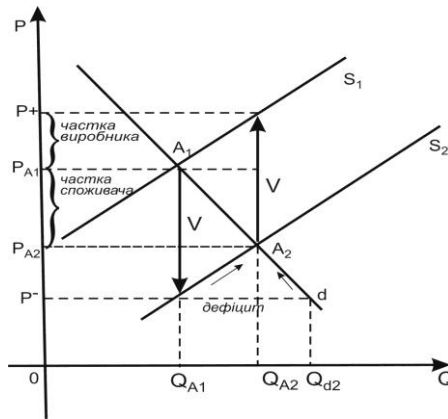

Рис. 4.1. Графічне мікроаналіз тіньової діяльності в Україні, що виникає на основі дотаціювання^{120 121},

Нова рівноважна ціна буде більше P^- , але менше попередньої рівноважної P_{A1} . Рівноважний обсяг зростає ($Q_{A2} > Q_{A1}$). Продавши покупцю товар в обсязі Q_{A2} за ціною P_{A2} , продавець фактично з урахуванням дотації отримує ціну P^+ за кожну одиницю. В підсумку він отримує вигреш в розмірі $(P^+ - P_{A1})$, що менше всієї величини дотації. Це його частка дотацій. Отримає свій вигреш і споживач, так

¹²⁰ Самуельсон, Пол, Э., Нордхаус, Вильям, Д. Экономика. : Пер. с англ.: 16-е изд. : Уч. пос. – М. : Издательский дом “Вильямс”, 2000. – С. 85.

¹²¹ Макконнелл К. Р., Брю С. Л., Флинн Ш. М. Экономикс: принципы, проблемы и политика: Пер. 18-го англ. изд. – М. : ИНФРА-М, 2011. – XXX. – С. 234; 252; 260.

як нова рівноважна ціна P_{A2} буде менше попередньої P_{A1} . Таким чином, дотація, як і податок, розділиться між продавцем (виробником) та покупцем (споживачем), до того ж це саме відбудеться у випадку, якщо дотації будуть виплачуватись споживачу.

Центральним питанням тіньового бізнесу в сфері дотаційної діяльності залишається питання про те, хто ж отримує вигоду від дотаційної підтримки – продавці чи покупці? Вирішальне значення має для відповіді ступінь нахилу ліній попиту й пропозиції. І від цього ж залежать можливі масштаби виникнення тіньової дотаційної діяльності.

Якщо розглянути наслідки різного ступеня еластичності на рисунку рівноважного ринку, то стає зрозумілим, що чим еластичніший попит у порівнянні з пропозицією, тим більший вигравш в ринковій ціні отримують виробники. У випадку, якщо пропозиція еластичніша попиту, то дотаційна підтримка виробників підсилює економічні позиції споживачів¹²².

Отже, у будь-якому випадку, економічна діяльність, що базується на дотаціях, може стати тіньовою. Це тому, що довготривалі дотаційні вкладення втрачають підконтрольний статус і можуть бути використані не за призначенням. Провівши графічний аналіз ми переконалися, що сфера державних дотацій в Україні може бути як офіційною, так і тіньовою діяльністю.

Своєрідною протидією такій тіньовій діяльності може стати політика посилення стимулювання споживчого попиту за рахунок переорієнтації одержувачів державних дотацій, тобто за рахунок дотаційної підтримки покупців даного соціальнозначущого товару. В цьому випадку, з'являються небезпеки іншого роду, але також тіньового характеру.

На сам перед, частина споживачів спокушатиметься витратити отримані грошові дотації на інші товари. Тому субсидії (допомоги, пільги) споживачам повинні виділятися не в грошовій, а в чітко цілеспрямованій формі, – наприклад, у формі спеціальних талонів, які не можна витратити на що-небудь інше.

Проте, ще радянський досвід свідчить про зловживання і в цьому випадку. Наприклад, відомо, що радянським спортсменам на змаганнях видавали талони на безкоштовне харчування в дні змагань. Здавалося б, враховано все – де, коли, хто і як харчуватиметься.

---

¹²² Самуельсон, Пол, Э., Нордхаус, Вильям, Д. Экономика. : Пер. с англ.: 16-е изд. : Уч. пос. – М. : Издательский дом “Вильямс”, 2000. – С. 79.

Однак, реальність звелася до одного і того ж: спортсмени віддавали свої талони працівникам з закладів громадського харчування, отримуючи за це готівку, що відповідала тільки частині передбаченого харчування. Спортсмен вигравав, отримуючи готівку. Але вигравав і працівник громадського харчування, оскільки продукти на змагання відпускалися за пільговими цінами.

Таким чином, віддавши спортсменові частину пільгової ціни продуктів, що не дісталися йому, працівник ідальні збував ці продукти за спекулятивною (в умовах товарного дефіциту) ціною.

Безсумніву, це був чистий тіньовий дотаційний бізнес, але цього разу його робили споживачі, а не виробники. Іншим тіньовим способом нажитися на дотаціях споживачам є пільговість, оскільки завжди можна дістати будь-яку довідку, підтверджуючу право саме на дану пільгу.

У умовах рівноважного ринку, дотації споживачам, означають, що для них ціна покупки стає менше ринкової ціни на величину дотаційної знижки. Це можна порівняти з раптовим зростанням доходів споживачів. Згідно всієї класичної теорії ринку, результатом стане переміщення кривої попиту “вправо-вгору”, що означатиме збільшення об’єму попиту за незмінних умов пропозиції.

Теоретично та графічно проаналізувавши загальну ситуацію дотаційного підприємництва, включаючи і субсидії споживачам, можна констатувати, що на графіку рівноважної ціни, вплив дотацій виробникам і субсидій споживачам показується в “чистому вигляді”, так неначебто вказані форми допомоги отримували всі виробники і споживачі. Але, в тому-то й справа, що в дійсності дотації отримують, як правило, лише збиткові виробники, і субсидуються лише малозабезпеченні споживачі. Цю особливість дотаційно-субсидіарної економіки дуже важливо відзначити, оскільки вона може багато пояснити в механізмі даного різновиду тіньової діяльності.

Очевидно одне, що в разі дотацій ринково-рівноважна ціна зменшується, а у разі субсидій – збільшується. Пояснюється це тим, що, в першому випадку, прибуток рентабельних виробників, неохочуючих дотації, падає, а в другому, ціна для звичайних споживачів росте. Тому, можна зробити слідуючий висновок – і дотації, і субсидії видаються не тільки за рахунок уряду, але й за рахунок рентабельних виробників та споживачів з достатніми доходами та заощадженнями.

РОЗДІЛ 5

ДИХОТОМІЯ РИНКУ ПРАЦІ: ТІНЬОВА ТА ОФІЦІЙНА СКЛАДОВА

5.1. Соціально-економічний аспект кадрової політики тіньового й офіційного секторів економіки в інноваційних умовах господарювання

В різних економічних системах можна спостерігати таке явище, як тіньова зайнятість, що є наслідком існування тіньової економіки. Нелегальна зайнятість існує в усьому світі, але масштаби її поширення різняться. Її появу фахівці пояснюють різноманітними причинами, серед найсуттєвіших – лібералізація економіки, високе навантаження на фонд оплати праці, недосконалість нормативно-правової бази, що регулює стан ринку праці та зайнятості, стихійність міграції, особливості формування регіональних і глобальних ринків праці.

Країнами з найменшою питомою вагою тіньової економіки визнані Швейцарія, США, Австрія, де цей показник становить менше 10 % ВВП. Найгірші показники – від 60 % до 70 % ВВП – у Грузії, Болівії та Азербайджані. Небезпечним є й те, що процес тінізації в Україні постійно посилюється, і, за оцінками закордонних експертів та вітчизняних дослідників, коливається в межах 45–60 % ВВП.

Це, у свою чергу, свідчить про те, що заробітна плата бюджетників, у тому числі медиків і вчителів, повинна бути як мінімум вдвічі більшою. Вони ж одержують менше не тому, що неякісні фахівці, а тому, що не беруть участі в розподілі доходів, що залишились в держави. Тисячі бізнесменів, що не працюють над прибутковою частиною бюджету, у витратах беруть активну участь.

Такий стан справ в економіці країни викликає нагальну потребу у здійсненні глибоких наукових досліджень діючого феномена, яким є “тіньова зайнятість”. Крім того, вважається, що масштаби нелегальної зайнятості пов’язані із рівнем авторитету держави, ступенем довіри громадян до суспільного устрою та їх упевненості, що держава розсудливо та помірковано витрачає кошти платників податків. Ці моменти впливають на податкову мораль громадян та, як наслідок, на їх готовність працювати в тішовій сфері.

Дослідження цього явища останніми роками набуло великої актуальності, коли масштабність тішових процесів досягла межі, за

якою вони почали становити реальну деструктивну силу, яка справляє досить значний негативний, за своїми наслідками, вплив на різні сфери суспільного життя. Пошук шляхів подолання цих процесів є найважливішим завданням та потребує як глибоких теоретичних узагальнень, так і конкретних практичних рішень.

На етапі становлення інноваційної економіки, з одного боку, тіньовий сектор вирішує проблему працевлаштування, а з іншого – наслідком нелегальної зайнятості є витіснення із сфери суспільнокорисної праці легальних працівників, що веде до підриву трудового потенціалу під впливом понаднормового робочого дня¹²³. За оцінками роботодавців, на сьогодні “в тіні” працює близько 5–7 млн українців¹²⁴. Загальний стан ринку праці та його показники подані в таблиці 5.1. й на рисунках 5.1. і 5.2..

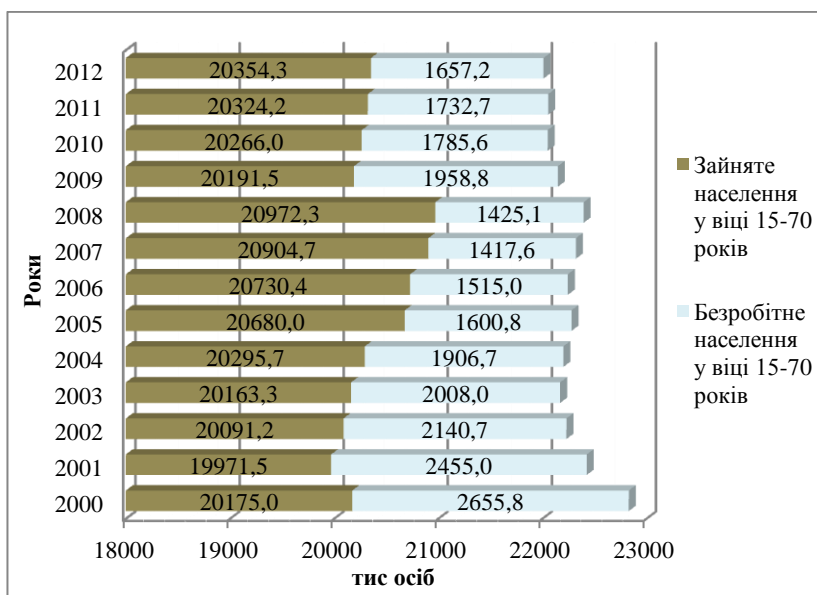

Рис. 5.1. Економічно активне населення України у віці 15–70 років у 2000–2012 роках

¹²³ Шарікова О. В. Податкова політика як фактор легалізації “тіньової” заробітної плати / О. В. Шарікова // Економіка та держава. – 2010. – № 10. – С. 49.

¹²⁴ До 7 мільйонів українців працюють “в тіні”. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/groshi/do-7-milyoniv-ukrayinciv-pracyuyut-v-tini.html>. – Назва з екрану.

Таблиця 5.1

Основні показники ринку праці (річні дані)¹²⁵

Роки	Економічно активне населення				у тому числі							
	у віці 15–70 років		працездатного віку		зайняте населення				безробітне населення (за методологією МОП)			
	у середньому, тис. осіб	у % до населення відповідної вікової групи	у середньому, тис. осіб	у % до населення відповідної вікової групи	у віці 15–70 років		працездатного віку		у віці 15–70 років		працездатного віку	
					у середньому, тис. осіб	у % до населення відповідної вікової групи	у середньому, тис. осіб	у % до населення відповідної вікової групи	у середньому, тис. осіб	у % до економічно активного населення відповідної вікової групи	у середньому, тис. осіб	у % до економічно активного населення відповідної вікової групи
2000	22 830,8	63,2	21 150,7	73,7	20 175,0	55,8	18 520,7	64,5	2 655,8	11,6	2 630,0	12,4
2001	22 426,5	62,3	20 893,6	72,6	19 971,5	55,4	18 453,3	64,1	2 455,0	10,9	2 440,3	11,7
2002	22 231,9	61,9	20 669,5	71,7	20 091,2	56,0	18 540,9	64,4	2 140,7	9,6	2 128,6	10,3
2003	22 171,3	61,8	20 618,1	71,4	20 163,3	56,2	18 624,1	64,5	2 008,0	9,1	1 994,0	9,7
2004	22 202,4	62,0	20 582,5	71,1	20 295,7	56,7	18 694,3	64,6	1 906,7	8,6	1 888,2	9,2
2005	22 280,8	62,2	20 481,7	70,9	20 680,0	57,7	18 886,5	65,4	1 600,8	7,2	1 595,2	7,8
2006	22 245,4	62,2	20 545,9	71,2	20 730,4	57,9	19 032,2	65,9	1 515,0	6,8	1 513,7	7,4
2007	22 322,3	62,6	20 606,2	71,7	20 904,7	58,7	19 189,5	66,7	1 417,6	6,4	1 416,7	6,9
2008	22 397,4	63,3	20 675,7	72,3	20 972,3	59,3	19 251,7	67,3	1 425,1	6,4	1 424,0	6,9
2009	22 150,3	63,3	20 321,6	71,6	20 191,5	57,7	18 365,0	64,7	1 958,8	8,8	1 956,6	9,6
2010	22 051,6	63,7	20 220,7	72,0	20 266,0	58,5	18 436,5	65,6	1 785,6	8,1	1 784,2	8,8
2011	22 056,9	64,3	20 247,9	72,7	20 324,2	59,2	18 516,2	66,5	1 732,7	7,9	1 731,7	8,6
2012	22 011,5	64,6	20 393,5	73,0	20 354,3	59,7	18 736,9	67,1	1 657,2	7,5	1 656,6	8,1

¹²⁵ Статистична інформація [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>. – Назва з екрану.

Нестабільність світового економічного розвитку призводить до значних коливань зовнішньої та внутрішньої кон'юнктури, що безпосередньо впливає на можливість забезпечення зайнятості. Завдяки стабілізаційним тенденціям у 2012 році загальна ситуація на ринку праці дещо поліпшилася. За 2012 рік чисельність зайнятого населення віком 15–70 років збільшилася порівняно з 2011 роком на 30,1 тис осіб і становила 20354,3 тис осіб.

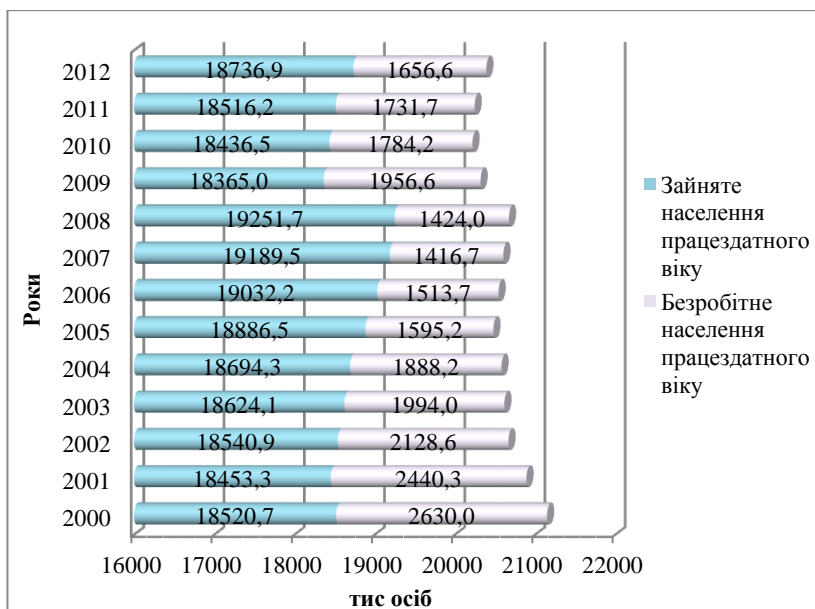

Рис. 5.2. Економічно активне населення України працездатного віку в 2000–2012 роках

Рівень зайнятості населення зріс із 59,2 % до 59,7 %. Чисельність безробітних скоротилася за 2012 рік порівняно з 2011 роком у середньому на 75,5 тис осіб і становила 1657,2 тис осіб. Зниження рівня безробіття відбулося майже в усіх вікових групах, насамперед – серед молоді 15–24 років (з 18,6 % до 17,3 %). Деяке зростання рівня безробіття спостерігалось й серед осіб віком 25–29 років і 50–59 років.

Усього протягом 2012 року на обліку в службі зайнятості перебувало 1,83 млн незайнятих. Чисельність працевлаштованих громадян становила 764,4 тис осіб, а рівень працевлаштування зріс із 41,1 % у 2011 році до 41,9 % у 2012 році.

Обсяги звільнених працівників з економічних причин нині не несуть загрози щодо скорочення зайнятості населення. Кількість працівників, звільнених у зв'язку зі змінами в організації виробництва та військово-службовців, звільнених за скороченням чисельності або штату без права на пенсію, за 2012 рік становила 32,4 тис осіб або 6,4 % від загальної кількості безробітних (506,8 тис осіб). За даними Державної служби зайнятості України, у 2012 році загальна кількість звільнених із зазначених причин порівняно з відповідним періодом 2011 року збільшилася на 5,6 % і становила 110,2 тис осіб.

Скорочуються обсяги вимушеної неповної зайнятості. Чисельність працівників, які перебували у відпустках без збереження заробітної плати, у 2012 році порівняно з відповідним періодом 2011 року зменшилася на 51,6 тис осіб і становила 137,9 тис осіб (1,3 % середньооблікової кількості штатних працівників). Кількість працюючих у режимі неповного робочого дня (тижня) скоротилася на 172,1 тис осіб і становила 736,8 тис осіб.

Водночас, ринок праці зберігає низку суттєвих системних вад, які перешкоджають ефективному поширенню позитивних соціальних ефектів економічного розвитку.

Зберігається значна частка неформальної зайнятості, переважно в сільському господарстві (64,8 %), а також у значній кількості в будівництві, торгівлі, ремонті автомобілів, діяльності готелів і ресторанів. Розвиток недержавного сектору відбувається не стільки в спосіб створення цивілізованої системи малого й середнього бізнесу, скільки за рахунок перерозподілу населення у неформальну зайнятість.

Відхід матеріальних інтересів значної частини населення (особливо молоді) в “тінь” спотворює трудову мотивацію, соціальні та професійні орієнтації, призводить до зміни системи особистих цінностей¹²⁶.

“Тіньова зайнятість” (використання праці найманих працівників без укладання трудових договорів і угод) та “тіньова заробітна плата” (так звана “зарплата в конвертах”) – явища, які, на жаль, міцно увійшли в наше життя й набули великих масштабів. Це не лише серйозна соціальна, але й економічна проблема. Легалізація зайнятості та заробітної плати сьогодні є одним із пріоритетів державної

---

¹²⁶ Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2013. – С. 95.

політики зайнятості.

Сьогодні досить легко влаштуватися на роботу без укладання трудового договору. Але через таку зайнятість, яку практикують в основному приватні підприємці в Україні, соціально незахищеними залишаються, в першу чергу, працівники. Ненормований робочий день, відсутність оплати лікарняного та відпустки, залежність розміру заробітної плати виключно від роботодавця, відсутність записів у трудовій книжці та несплата внесків до Пенсійного фонду України – це неповний перелік порушення вимог трудового законодавства роботодавцями. З цим пов'язана також можливість (наприклад, у випадку конфлікту з роботодавцем) не виплати заробітної плати працівникові.

Непоодинокими є випадки, коли найманого працівника, який працював без оформлення трудових відносин, звільняють з роботи не розрахувавшись з ним, за так звану “нестачу коштів, або цінностей”. В такому разі більшість юристів навіть не хочуть братися за трудові суперечки, оскільки знають, що практично безнадійно притягнути до відповідальності працедавця, який не заплатив своєму працівнику.

Слід зазначити, що більшість приватних підприємців, які використовують найману робочу силу ведуть недостовірний облік робочого часу, тобто працівники працюють по 10–12 год на добу, без вихідних, а заробітна плата в трудовому договорі встановлена на рівні 250–300 грн. Оплата роботи в понаднормовий час, у святкові й неробочі дні не проводиться.

Важливо щоб наймані працівники зрозуміли, що легальні трудові відносини для них вигідніші. Працюючи нелегально, працівник в подальшому отримуватиме мізерну пенсію та допомогу по безробіттю. Та й роботодавець, працюючи в “тіні”, відчувається невпевнено, адже ризикує, що до нього завітають з перевіркою. Разом з тим, підприємцям вигідно не оформляти працівників – вони не платять за останніх податків та не проводять відрахувань до фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, до пенсійного фонду.

Відносно неформальних ринків праці, XV Міжнародна конференція статистики праці (у січні 1993 року) прийняла, враховуючи глобалізаційні процеси, конвенційний підхід до визначення і статистичного виміру неофіційного сектора. В резолюції конференції вказується: “У широкому розумінні неформальний сектор – це сукупність одиниць, зайнятих виробництвом товарів і послуг з

метою забезпечення працею і доходами осіб, які беруть у ньому участь. Як правило, ці виробничі одиниці мають низький рівень організації виробництва, зовсім або практично не мають розподілу праці і капіталу як фактора виробництва, відрізняються малим масштабом діяльності.

Трудові відносини, якщо вони існують, базуються переважно не на договорах з формальними гарантіями, а на випадковій зайнятості або родинних і особистих відносинах”¹²⁷.

В структурі тіньової зайнятості виокремлюють:

- ✓ зайнятість в кримінальній економіці – повністю нелегальну діяльність як у сфері виробництва, так і в сфері обігу;

- ✓ зайнятість у прихованій економіці – нелегальну діяльність в рамках легальної зайнятості.

Прихована зайнятість існує, насамперед, як неформальна зайнятість, тобто трудова діяльність, дозволена чинним законодавством, проте процедура її реєстрації не передбачена або обмежена, а результати (доходи) не враховуються офіційною статистикою (не декларуються) і не підлягають оподаткуванню. Така зайнятість працівників у багатьох країнах є вторинною. Масштаби виробництва й вид діяльності, в цьому випадку, до уваги не беруться.

Кримінальна зайнятість найчастіше функціонує поза правовим полем і тому завжди нелегальна. Вона означає економічну діяльність без реєстрації й ліцензування, часто випадкового характеру, з ухилянням від сплати податків і ризиком конфліктів із правоохоронними органами. На відміну від прихованої зайнятості, кримінальна зайнятість має первинний характер. Це – підпільна діяльність з виробництва, транспортування та реалізації продукції, а також фіктивна діяльність – спекуляція, корупція, шахрайство тощо.

Погодимось з Е. Лібановою в тому, що кримінальне ремесло є специфічним видом праці. Професійна злочинність має свою сферу реалізації (попит – пропозиція), робочу силу, кримінальний сектор ринку праці і реалізується шляхом кримінальної зайнятості.

Кримінальна робоча сила як соціальне явище поповнюється за рахунок осіб, які або раніше скоювали злочини, або за своїми особистими якостями, наприклад, стійкою антисоціальною

---

¹²⁷ Міненко В. Л. Зайнятість населення у неформальному секторі економіки: сутність та методи вимірювання / В. Л. Міненко // Економіка та держава. – 2010. – № 4. – С. 111.

спрямованістю, чи за інших обставин, готові перейти до групи професійних злочинців, зробити кримінальну діяльність своїм професійним заняттям¹²⁸.

І. Петрова вважає, що для України складовими тіньової зайнятості є:

- ✓ зайнятість на підприємствах неформального сектора: самозайняті на підприємствах без реєстрації; на незареєстрованих підприємствах із найманими працівниками;

- ✓ зайнятість поза підприємствами неформального сектора: зайняті на підприємствах формального сектора; випадково зайняті; зайняті в домашньому господарстві (виключаючи ті види діяльності, які переходять межі виробництва)¹²⁹.

На думку В. Міненка до осіб та суб'єктів неформальної зайнятості відносяться:

- ✓ ті, що займаються підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи та зайняті індивідуально (незалежні, вуличні продавці, водії таксі, майстри з ремонту побутової техніки), сільськогосподарські (фермерські) господарства, керівники яких зареєстровані як індивідуальні підприємці без створення юридичної особи;

- ✓ ті, які займаються професійними послугами (лікарі, нотаріуси, аудиторі) незалежно від того чи є у них державна реєстрація як підприємця без створення юридичної особи;

- ✓ ті, що займаються платними послугами вдома (охорона, водії, няні, гувернантки, домашні кухарі, секретарі).

Ми пропонуємо доповнити дану класифікацію четвертою групою – особи надомної праці, до якої належать розвиток ринку фрілансерів (віддалений працівник) та коверкінг-центрів (спільнопрацюючі).

Інші українські науковці виділяють ще одну групу осіб (робітників) неформальної зайнятості, яких підприємство виводить за штат (звільняє) і переводить до кадрового агентства, яке укладає з ними трудові договори (аутстафінг). Але фактично вони продовжують працювати у тій самій організації.

За ще однією класифікацією на тіньовому ринку праці України

---

¹²⁸ Лібанова Е. Ринок праці та соціальний захист. Навч. посібник із соціальної політики / Е. Лібанова, О. Палій. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004. – С. 273–274.

¹²⁹ Петрова І. Л. Заходи економічної та соціальної політики в сегменті неформальної зайнятості / І. Л. Петрова // Україна: аспекти праці. – 2006. – № 3. – С. 4.

виділяють такі три основні групи:

- ✓ зайняті одночасно і в офіційній, і в тіньовій економіці (друга робота після або паралельно з основною);
- ✓ зайняті виключно в тіньовій економіці, тобто незареєстровані;
- ✓ нелегальні іммігранти, які не мають права працювати офіційно і в яких немає вибору між офіційною та тіньовою зайнятістю.

Цікавим є той факт, що для тіньової економіки розвинених країн характерна тенденція найму “маргінальних робітників” (недавніх легальних і нелегальних іммігрантів, домогосподарок, відставників, студентів)^{130 131}.

Серед особливостей неформального сектору слід зазначити його значне розшарування й поляризацію. На одному полюсі знаходяться зайняті з дуже високим рівнем доходів, що дозволяє їм перейти до більш великого бізнесу, на іншому – низькооплачувані, особи із зниженою працездатністю, люмпенізовані особи.

Для них, можливість знайти роботу у формальному секторі економіки обмежена і чим довше вони працюють в неформальному секторі, тим складніше їм вийти за його межі. Між цими полюсами знаходиться значна частка зайнятих, диференційованих за рівнями кваліфікації, доходів та зв’язку з неформальним сектором.

Отже, тіньова зайнятість охоплює всі форми оплачуваної роботи по найму і не по найму, які формально незареєстровані (невраховані державною статистикою, податковими органами і не підлягають регулюванню).

Наведені вище види неформальної зайнятості підтверджують загальновідомий факт, що атиповість зайнятості визначається як безробіття. А виходячи з проблеми, яку, ми досліджуємо в даному розділі, то в більшості випадків тіньова зайнятість сьогодні в Україні поробження офіційним безробіттям.

Саме тому економічну категорію “дихотомія” було обрано для наукового розуміння проблемного стану на ринку праці, наголошуючи саме на логічному протиставленні його двох складових (із безлічі

---

¹³⁰ Основные подходы к анализу российской неформальной экономики (Ш. Лейтер, Д. Тедстром) [Електронний ресурс] // Экономическая теория преступлений и наказаний. – 2002. – № 4. – Режим доступа: <http://corruption.rsuh.ru/magazine/4-1/n4-13.shtml>. – Назва з екрану.

¹³¹ Ретунських В. В. Теоретичні підходи до дослідження тіньового сектора економіки: регіональний аспект / В. В. Ретунських // Науковий вісник ЧДІЕУ. – 2010. – № 2 (6). – С. 60.

інших) зайнятості та безробітті. У відповідності до загальноприйнятого тлумачення, дихотомія (з грец. διχотомία: διχο, “надвоє” + τομή, “ділення”) – це роздвоєння, поступове ділення на дві частини, що не пов’язанні між собою або розподілення будь-якого цілого поняття на дві окремі частки, що несхожі одна на одну та повністю вичерпують обсяг розподіленого¹³².

На вибір особи щодо приховування чи декларування своїх доходів впливає можливість мінімізації втрат, які пов’язані з таким рішенням. У таблиці 5.2 наведено порівняльну характеристику щодо втрат за умов діяльності в офіційному і тіньовому секторах, яка підготовлена в рамках проекту “Позиція громадськості щодо урядових пріоритетів та інституціоналізація урядових консультацій з громадськістю”¹³³.

Таблиця 5.2

Втрати, пов’язані з перебуванням в офіційному і тіньовому секторах економіки¹³⁴

<i>Втрати, пов’язані з перебуванням в офіційному секторі</i>	<i>Втрати, пов’язані з перебуванням у тіньовому секторі</i>
1. Сума сплачених податків. 2. Час, витрачений на з’ясування, як саме декларувати свій дохід. 3. Внески до Пенсійного фонду та інших фондів соціального страхування. 4. Відчуття невідповідності сплачених податків і внесків та наданих державою послуг. 5. Ризик, що навіть сумлінний платник податків буде покараний через якийсь свій “недогляд”. 6. Втрати деяких пільг, на які особа могла б претендувати, якби приховала частину свого доходу.	1. Ризик бути покараними за приховування доходів. 2. Позбавлення участі в соціальній системі за умови, якщо громадянин не знаходить спосіб користуватися благами системи, не сплачуючи внесків до цієї системи.

З огляду на викладене вище, основні напрями регулювання економіки, спрямовані на скорочення неформальної (тіньової) зайнятості, можуть бути сформульовані наступним чином:

✓ включити до проекту Трудового кодексу України статті, в яких би порушувалося питання нелегальної зайнятості та державного

¹³² Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B8%D1%85%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%8F/>. – Назва з екрану.

¹³³ Шарікова О. В. Податкова політика як фактор легалізації “тіньової” заробітної плати / О. В. Шарікова // Економіка та держава. – 2010. – № 10. – С. 52.

¹³⁴ Там само.

нагляду за нею. В цьому контексті слід зазначити те, що викликає певний сумнів норма проекту Трудового кодексу України (ст. 41) щодо обов'язковості укладення трудових договорів у письмовій формі, а саме: “Трудовий договір вважається укладеним і тоді, коли працівника за розпорядженням чи з дозволу роботодавця фактично було допущено до роботи без укладення трудового договору”. Адже в такому випадку це провокує роботодавця на впровадження неформальної зайнятості, що призводить до фактичного свавілля роботодавця та відсутності соціального захисту працівника;

✓ з метою легалізації тіньової зайнятості необхідно значно збільшити кількість перевірок, у першу чергу, “працюючих неprozоро” суб'єктів підприємницької діяльності. Результатами таких заходів має бути реєстрація трудових договорів між підприємцями-фізичними особами та найманими працівниками, застосування існуючих важелів впливу на порушників трудового законодавства, зокрема, притягнення осіб до відповідальності за тіньову діяльність, поповнення бюджету за рахунок донарахованих податків;

✓ розроблення та прийняття законопроекту про боротьбу з нелегальною зайнятістю. В ньому має бути чітко прописано всі форми нелегальної зайнятості. Згідно із цим законопроектом, до відповідальності повинні притягуватися громадяни, що замовляють “ліву” роботу за кордоном. Протизаконним має визнаватися навіть оголошення в газеті, за допомогою якого роботодавець-нелегал хоче притягнути клієнтів для роботи за кордоном.

Підприємства, що наймають тіньових працівників (у тому числі іммігрантів) або порушують закон про відрядження працівників, можуть бути не тільки покарані грошовими штрафами, а їх керівники – усунені на певний строк від виконання державних замовлень, але й позбавленні волі. Закон має регулювати співпрацю між службою зайнятості, митними органами, пенсійними фондами, фондами соціального страхування та іншими організаціями в боротьбі з нелегальною зайнятістю;

✓ розширення попиту на робочу силу в офіційній економіці, створення нових робочих місць, розширення можливості працевлаштування у сфері формальної зайнятості, а також зростання оплати праці й прибутків у всіх сферах і видах офіційної економічної діяльності. Розроблення такої програми щодо створення нових робочих місць, яка б відбивала об'єктивний, фактичний стан справ, тобто без “приписок” працевлаштування осіб на вільні робочі місця чи

виведення робочих місць із неформального сектору;

✓ розробка й реалізація дієвих заходів захисту населення з боку держави від фінансових шахрайств, забезпечення гарантії захищеності заощаджень та капіталів (як, зрозуміло, і самого інституту приватної власності).

Таким чином, основним принципом реалізації заходів щодо детінізації ринку праці в інноваційних умовах господарювання має стати непогіршення умов ведення бізнесу та оплати праці сумлінних платників податків.

Серед основних напрямів детінізації ринку праці мають бути: зменшення навантаження на оплату праці податками та страховими внесками, посилення зв'язку між фактично сплаченими страховими внесками та розміром пенсійного забезпечення, перерозподіл розмірів страхових внесків між працюючим та роботодавцем, посилення відповідальності за ухилення від сплати податків і страхових внесків, покращення адміністрування податків, запровадження індикативних заробітних плат, підвищення якості соціальних послуг^{135 136}.

5.2. Офіційне безробіття та тіньова зайнятість на ринку праці: світовий досвід і українська практика

Існування такого соціально-економічного явища, як тіньовий ринок праці зумовлює суттєве скорочення у структурі доходів бюджету, зокрема частки податкових надходжень. Обсяги ресурсів, що обертаються у сфері тіньового ринку праці, являють собою суттєву перешкоду на шляху забезпечення сталого розвитку економіки країни, що підтверджує важливість нашого дослідження.

Проблема тіньової економіки – це не лише проблема економічна, а й соціальна. За великих обсягів тіньового сектору економіки суттєво

---

¹³⁵ Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрямки подолання. – К. : НІСД. – 2011. – С. 27, 31.

¹³⁶ Краус Н. М. Вплив податкової політики на тіньову зайнятість ринку праці в інноваційній економіці / Н. М. Краус // Бізнес та умови його розвитку: національний та міжнародний дискурси : матер. міжнар. наук.-практ. Інтернет конф., 15–17 травня 2012 р. (м. Донецьк) / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського, Акад. готел. менедж. та харчування ; редкол. : Шубін О. О. (гол. ред.) [та ін.]. – Донецьк : [ДонНУЕТ], 2012. – С. 125–127.

зменшуються надходження до дохідної частини державного бюджету, а, отже, зменшується видаткова частина на виплату пенсій та інших соціальних виплат, заробітної плати, стипендій тощо. Уряд України повинен зробити все від нього залежне, щоб істотно знизити рівень тінізації економіки.

Протягом останніх років одним із головних завдань державної політики України є концентрація зусиль усіх гілок влади на комплексному здійсненні радикальних економічних, правових, організаційних та силових заходів щодо рішучого обмеження корупції і тіньової зайнятості.

За оцінками Міжнародної організації праці (МОП), рівень тіньової зайнятості в Україні складає близько 9 %. Разом тим, специфікою тінізації ринку праці в Україні є наявність комбінованих форм оплати праці, які передбачають часткову виплату заробітної плати “в конвертах”^{137, 138}.

Функціонування тіньової економіки істотно впливає на всі аспекти соціально-економічної діяльності. Ринок праці не є винятком. Проте, перш ніж перейти до подальшого аналізу тіньового ринку праці, дамо визначення офіційному. Ринок праці – це система суспільних відносин, що охоплює сферу працевлаштування, формування попиту й пропозиції на робочу силу, а також механізм, що забезпечує узгодження ціни та умов праці між роботодавцями і найманими працівниками. Прийнято розрізняти зовнішній та внутрішній, первинний і вторинний ринки праці.

Основою тіньової економіки виступає тіньовий ринок праці. Він є своєрідним джерелом, що постачає тіньовій економіці трудові ресурси. Тому ці два поняття тісно взаємопов’язані.

Основною причиною виникнення тіньового ринку праці є наявність можливостей для певної частини економічних агентів не дотримуватись існуючого законодавства. Доречно також виділити й фактори, що сприяють розвитку даного процесу.

По-перше, низький рівень заробітної плати в державному секторі економіки. Не всіх громадян влаштовують розміри їх зарплат, тому відбувається, так би мовити “відплив” частини трудових ресурсів у

---

¹³⁷ Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрямки подолання. – К. : НІСД. – 2011. – С. 15.

¹³⁸ Харазішвілі Ю. М. Методичний підхід до оцінювання тіньової зайнятості в Україні / Ю. М. Харазішвілі, Н. М. Дмитренко // Економіка України. – 2010. – № 12. – С. 16–28.

“тінь” задля отримання більших доходів.

По-друге, надмірний податковий тягар, складна система оподаткування, нестабільність податкового законодавства, високий податковий тиск і нерівномірність податкового навантаження на суб’єкти господарювання. Високе податкове навантаження на особисті доходи громадян і, зокрема, процент відрахувань до соціальних фондів, провокує перехід великої частини економіки в “тінь”. На рік загальна кількість податків в Україні становить 99 (для порівняння, у Швейцарії – 2, в Сінгапурі – 5, Латвії – 7, Китаї – 4).

Сьогодні загальна сума цих відрахувань становить 37,5 %, з яких пенсійний збір – 32 %, страхові внески в зв’язку з тимчасовою втратою працездатності – 2,9 %, страхування на випадок безробіття – 1,9 %, а ставка страхового збору, в разі нещасного випадку на виробництві, залежить від галузі. Разом з єдиною ставкою на доходи фізичних осіб, загальне навантаження на фонд заробітної плати становить 50,5 %.

По-третє, низька якість державних послуг, передусім тих, що стосуються життєзабезпечення громадян і надаються медичними установами, закладами освіти та комунальними службами. Результати дослідження сфери громадських послуг засвідчують, що якість обслуговування населення державними установами не поліпшується. Так, лише 13–14 % опитаних позитивно оцінюють роботу поліклінік і лікарень, 6–9 % – органів правопорядку та 14–21 % задоволені якістю послуг, що надаються комунальними службами.

Розширення мережі платних послуг не призводить до поліпшення їхньої якості. В результаті, формується тіньовий сектор – утворення макроекономічного рівня державного типу, в якому внаслідок високого рівня корупції та тінізації, державні послуги і суспільні блага розподіляються за ринковими принципами.

По-четверте, надмірне регулювання підприємницької діяльності, високий рівень корупції та некомпетентність державних службовців. Дослідження показують, що в умовах поширеної адміністративної корупції, державні службовці прагнуть до нарощування кількості перевірок і підвищення розмірів податків та штрафів. У результаті, система податків і штрафів втрачає ефективність як інструмент державної політики.

По-п’яте, відсутність довіри до державних інституцій. Саме довіра до уряду або відчуття “соціальної солідарності” спонукає людей платити податки. В Україні рівень довіри надзвичайно низький. За

таких умов, будь-які обіцянки уряду проводити ефективні реформи в обмін на сплату громадянами податків викликають щоразу супротив з боку громадян.

Оскільки тіньова економіка не сприяє розвитку ринкової системи, то всі країни прагнуть зменшити її обсяг. Як уже зазначалось, одним із основних факторів поширення тіньової економіки та тіньового ринку праці є надмірний податковий тягар і недосконалість податкової політики держави. Розглянемо, як світові держави долають цю проблему в контексті детінізації ринку праці.

Податкові системи розвинених країн світу базуються на кількох загальних пріоритетах: максимальне спрощення процедури сплати податків, зменшення адміністративного тиску на підприємства, спрощення процедур регулювання підприємницької діяльності, зменшення податкового тиску.

Немає жодної країни у світі, де питання розвитку тіньового ринку праці не було б актуальним, за винятком Кувейту, де практично не існує тіньової економіки. Це обумовлено, зокрема, відсутністю величезної кількості податків (до слова – в Україні підприємцю необхідно здійснити 147 платежів податкового характеру протягом року).

У Канаді між різними за розмірами підприємствами існують розбіжності щодо оподаткування. Зокрема, малі підприємства мають право на часткове повернення сплаченого прибуткового податку відповідно до федеральних програм підтримки малого бізнесу.

В Австрії податковим законодавством передбачається можливість запровадження індивідуального графіка сплати податків для підприємств, фізичних та юридичних осіб, що потрапили у складну фінансову ситуацію.

В Італії важливою проблемою є легалізація (повернення) капіталів із закордонних банків. Схема наступна: кошти переводяться в Швейцарію з метою зниження оподаткування. Громадянин, який бажав повернути гроші, цінні папери або інші фінансові активи до Італії або легалізувати їх за кордоном, має через фінансового посередника (італійський банк або іншу фінансово-кредитну установу Італії) лише зробити відповідну заяву про наявність і розмір таких активів та внести 2,5 % від їхнього розміру на рахунок держави.

При цьому, сплата цієї суми здійснюється у грошовому еквіваленті або шляхом купівлі державних цінних паперів. Процес легалізації вирізняється повною анонімістю, оскільки дані відомі лише

фінансовому посереднику. В процесі легалізації факт подання громадянином неточних даних у податкових деклараціях попередніх років не розглядається як фіскальне порушення.

Винятком є лише подання таких даних з використанням фальшивих або підроблених фінансових документів. У Греції задля зменшення тиску та стимулювання підприємців до легалізації доходів був прийнятий 10-річний сприятливий податковий режим для суб'єктів господарювання, що інвестують понад 30 млн євро. Внаслідок впровадження цього податкового режиму знизився загальний податок, вирішилась проблема прозорості системи перевірок, підвищилась інвестиційна активність.

У Нідерландах приховування грошей передбачає тривалий термін ув'язнення. Прийняття акту з питань передачі грошей офісами дало змогу владі країни повністю відслідковувати та контролювати трансакції й обмін грошей з правом ідентифікації усіх клієнтів.

Індія досить вдало використала метод податкової амністії, коли громадянам дозволяють задекларувати приховані від оподаткування доходи, з яких сплачується податок у певному розмірі. В цьому разі вони звільняються від кримінальної відповідальності.

Податки у США визнаються одними з найнижчих в індустріально-розвинених країнах. Їх частка становить всього 28 % ВВП (у середньому в індустріальних країнах цей показник сягає 38 %). Це пояснюється нормальним функціонуванням економіки країни попри дефіцит державного бюджету, який, у кінцевому рахунку, фінансується грошовою емісією. В американських доларах проводиться 60 % світових розрахунків, тобто тягар інфляції внаслідок емісії національної валюти з США порівну розділяє увесь світ.

Незважаючи на те, що податкові доходи Китаю складають близько 95 % від усіх фінансових доходів країни і слугують головним джерелом наповнення держбюджету, податковий прес представляє собою чотири податки із сумарною ставкою у 24,4 %. Хоча в Китаї теж функціонує тіньова економіка, проте державна влада приймає спеціальні законодавчі програми, котрі б зменшували її обсяги. Також слід відзначити, що законодавством цієї країни передбачено суворі покарання за корупцію.

Серед методів виявлення тіньової зайнятості найпоширенішим у світі є так званий “італійський” метод. Він розроблений і досить давно застосовується Італійським інститутом статистики. Цей метод

ґрунтується на вивченні витрат робочої сили, а точніше – відпрацьованого робочого часу. Реальний рівень зайнятості оцінюється за даними вибіркового дослідження домашніх господарств. За різницею фактичного й офіційнозареєстрованого рівнів зайнятості визначається тіньова зайнятість.

Отже, тіньовий ринок праці присутній в усіх країнах світу, різниця лише в його масштабах. Україна – не виняток. Розглянемо особливості тінізації вітчизняного ринку праці та шляхи боротьби з цим явищем.

На сьогодні в Україні, серед головних причин існування тіньової економіки можна назвати кризу системи управління, дисбаланс між розвитком продуктивних сил та виробничими відносинами, великий розрив між багатими і бідними прошарками населення, відсутність середнього класу як стабілізаційного фактора в суспільстві, високі податки й нерівномірний їх розподіл, надмірне регулювання підприємницької діяльності, недосконалість законодавства, високу вартість кредитів, недостатню ефективність управління державним майном, низьку підприємницьку культуру, високий рівень корупції та відсутність науковообґрунтованої та ефективної, при практичному застосуванні, стратегії й програми детінізації економіки країни.

Розглядати розвиток тіньової економіки потрібно у взаємозв'язку з розвитком легального сектора. Вони поєднані як судини: з одних виливається – в другі доливається. Власне кажучи, якщо дивитися по параметрах динаміки грошових доходів і витрат населення, виникає такий висновок: відбувається не стільки економічне зростання, хоча воно, безумовно, є, скільки детінізація економіки.

Одна з причин цього явища, з нашої точки зору, може бути пов'язана із запровадженням спрощеної системи оподаткування. Фактично, у багатих людей з'явилася можливість показувати обсяги свого виробництва і нічого при цьому не платити до казни, що й стало потужним чинником детінізації останніми роками. З цим треба рахуватися.

З іншого боку, неможливо зруйнувати тіньову економіку лише “згори”. Треба впливати на свідомість середнього класу населення країни, який втягнутий у тіньові відносини. Власник підприємства, який приховує свої доходи, не робить це самостійно. Він обов'язково залучає до цього своїх працівників. Сьогодні на це згодні і власник підприємства, із зрозумілих причин, і найманий працівник, тому що він отримує більші кошти, не сплачуючи за це податки та нічого не втрачаючи.

Одним із завдань політики детінізації є розірвати цей зв'язок. Зробити це можна, на нашу думку, шляхом ефективної дії загального соціального страхування, передусім, пенсійного.

Ще одна можливість – у дії медичного страхування, коли якість медичних послуг буде безпосередньо пов'язана з тим, скільки людиною, або ж за людину, внесено на її страховий рахунок. Це спонукатиме найманих працівників висвітлювати хоча б частину своїх доходів і ускладнить цю процедуру для власника.

Стратегічним пріоритетом реформування системи соціального захисту є формування повномасштабної системи соціального страхування, яка відбуватиметься на принципах системності, соціальної справедливості, ефективності та фінансової обґрунтованості. Прозорий механізм призначення страхових виплат, у свою чергу, сприятиме заохоченню населення до участі в страхових програмах і отримання заробітної плати на легальних правових засадах.

За словами Президента України, становлення повномасштабної системи соціального страхування унеможливить збідніння населення в разі настання страхової події (втрати роботи, старості, захворювання тощо), сприятиме легалізації доходів переважної більшості населення країни і, водночас, створить потужне джерело довгострокових інвестицій.

Першим кроком, у цьому напрямі, має стати створення єдиної системи збирання, обліку та контролю за сплатою внесків шляхом запровадження єдиного соціального внеску. Це дасть можливість скоротити адміністративні видатки і роботодавців, і страхових фондів, уникнути дублювання функцій, забезпечити належну прозорість фінансових потоків. Запровадження єдиного соціального внеску сприятиме й покращанню підприємницького середовища в Україні та подальшій легалізації фонду оплати праці.

З огляду на зміну акцентів з надання соціальної допомоги на розвиток ринку праці урядом передбачається реформувати політику доходів у напрямі стимулювання зростання легальносплачуваної заробітної плати, яка є обов'язковою передумовою фінансової спроможності системи загальнообов'язкового соціального страхування та сприятиме зменшенню тінізації доходів населення.

Серед проблем на ринку праці, основною залишається структура зайнятості та її ефективність, що безпосередньо пов'язана з ситуацією в різних секторах економіки, нелегальною трудовою міграцією та

тіньовою зайнятістю.

Неефективна структура зайнятості віддзеркалює модель економічного розвитку, яка базується на дешевій робочій силі. Низькі стандарти оплати праці і відсутність безпосереднього зв'язку між заробітками та ефективністю праці, негативно впливають на економічну активність населення й призводять до зниження трудової активності. Мінімально прийнятний рівень життя значній частині працюючого населення забезпечує додаткова неформальна зайнятість, яка, досить часто, не має нічого спільного з професією і кваліфікацією й є незареєстрованою¹³⁹.

Через відсутність реальних можливостей знайти гіднооплачувану роботу, значна частина населення працює за кордоном як легально, так і нелегально. За експертними оцінками, в середньому за рік за кордоном працює 2,5–3 млн наших співвітчизників. Це може призвести до втрати трудового потенціалу суспільства та деградації робочої сили.

Тіньовий сектор економіки здатен генерувати імпульси мотиваційної активності на фоні “затухання” будь-якої економічної ініціативи. Окрім кримінальних елементів, до нелегального сектора економіки відходять ініціативні, трудолюбиві та професійні люди, які прагнуть позбутися злиднів.

Але керівники тіньового сектора економіки, вз'явши під контроль формально нетіньові підприємства, які здатні завдяки своїм виробничим потужностям, навіть при низькій продуктивності праці, забезпечувати потреби тіньового сектора, зразу вводять режим економії на заробітні плати працівникам підприємства¹⁴⁰.

Повна невідповідність позитивній мотивації праці – це кінцевий підсумок розростання тіньового сектора економіки. Отже, тіньовий сектор економіки та довгострокова позитивна мотивація праці – явища-антиподи. Деформоване, аномальне підприємництво формує аналогічні характеристики праці. В своїй взаємообумовленості дані явища та процеси ведуть до дегенерації ініціативної економічної

---

¹³⁹ Краус Н. М. Соціальний аспект тіньової економіки / Н. М. Краус // Національна економіка у сучасній глобальній економічній системі: механізм функціонування, динаміка, економічна безпека: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2010. – С. 81–84.

¹⁴⁰ Сорока И. В. Теневая экономика и проблемы мотивации труда и предпринимательства в переходный период / И. В. Сорока // Академічний огляд. – 1999. – № 1. – С. 54.

діяльності в цілому¹⁴¹.

Тіньовий сектор економіки знищує легальний шляхом руйнування морально-етичних принципів позитивної діяльності людини. Сьогодні, обсяг нелегального сектора визначається через обсяг коштів, які в ньому обертаються, а обсяг страждань та принижень гідності тих працівників, які створюють ці кошти, залишається поза увагою.

Тіньові гроші – це результат людської праці. Якщо існують тіньові гроші, то існують й сотні тисяч “під невільників”, які в “тіні”, тобто за межами будь-якого соціального захисту з боку держави, створюють багатство декількох десятків українських олігархів та магнатів.

Ще в 1992–1993 роках науковці та причетні до соціальної проблематики фахівці, піднімали питання прихованого безробіття, пропонували легалізувати його. На жаль, ніхто не прислухався до порад спеціалістів. Усе в державі робилося попри реальноіснуючі економічні закони.

Безглузда соціальна політика, разом з не менш безглуздою податковою політикою, привели майже до повного знищення виробництва в Україні. Приховане безробіття перейшло у приховану зайнятість, бо цілком зрозуміло, що в разі, коли людина роками не отримує заробітної плати і, при цьому, не вмирає з голоду, то вона має якесь інше джерело надходжень – вона працює в тіньовому секторі економіки.

Проблема безробіття надзвичайно актуальна, так як праця – чи не найважливіший фактор виробництва, бо саме завдяки їй можна ефективно поєднати природні ресурси і засоби виробництва задля забезпечення максимального випуску товарів й послуг, що, у свою чергу, сприяє задоволенню потреб споживачів та зростанню прибутків. Тому, слід зосередити увагу держави на ефективній політиці саме в галузі зайнятості населення, особливо в сільській місцевості, так як галузь сільського господарства повинна забезпечувати значний обсяг виробництва і експорту.

Проблема безробіття в офіційному секторі є ключовим питанням у ринковій економіці, і не вирішивши його неможливо налагодити ефективну діяльність економіки. Особливо гостро проблема безробіття постає зараз перед Україною, тому що стан економіки України нестабільний.

---

¹⁴¹ Там само, С. 55.

Величезний економічний спад, руйнуючи промисловість, не міг не торкнутися ринку праці. Показники зареєстрованого безробіття та існуючий попит і пропозиція робочої сили за перше півріччя 2013 року наведені в таблицях 5.3 й 5.4.

Донедавна уряд України не звертав належної уваги на дану проблему, що викликало досить справедливий побоювання. Але, положення частково змінилося із прийняттям деяких законів і положень, в яких натиск робиться на удосконалювання ринкових механізмів регулювання зайнятості. Ми маємо надію, що дані акти не стануть простим псуванням паперу, а будуть ефективно перетворюватися в життя, ставши передумовою для економічного відродження України¹⁴².

Таблиця 5.3

Зареєстроване безробіття у 2013 році¹⁴³

Період	Кількість зареєстрованих безробітних, на кінець звітного періоду			Середній розмір допомоги за місяць, гривень
	тис осіб		у % до населення працездатного віку	
	Всього	з них отримують допомогу по безробіттю		
Січень	564,5	435,8	2,0	1089
Лютий	589,1	469,1	2,1	1069
Березень	571,6	450,3	2,0	1194
Квітень	534,7	408,5	1,9	1116
Травень	501,0	384,3	1,8	1119
Червень	465,3	360,3	1,7	1087
Липень	451,5	353,5	1,6	1133

Люди ж, що опинилися в тіньовому секторі, є абсолютно беззахисними, тому що працюють і живуть поза законом. Вони не мають ніяких соціальних гарантій – ні лікарняних, ні відпускних, ніякої компенсації в разі ушкодження на виробництві.

В майбутньому, такі працівники не можуть навіть мріяти про пенсію, оскільки не сплачують внесків до Пенсійного фонду. Через

¹⁴² Краус Н. М., Кудря І. А. Проблеми безробіття в Україні / Н. М. Краус, І. А. Кудря // Трансформативні перетворення в контексті глобальних змін: Збірник наукових праць за матеріалами II міжнародної науково-практичної інтернет-конференції – Полтава: РВВ ПУЕТ, 2010. – С. 103–106.

¹⁴³ Статистична інформація [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>. – Назва з екрану.

відсутність записів у трудовій книжці, їхні роки важкої праці не будуть зараховані до трудового стажу. Будучи безправними, ці люди не мають жодної перспективи¹⁴⁴.

Таблиця 5.4

Попит та пропозиція робочої сили у 2013 році¹⁴⁵
(на кінець звітного періоду)

<i>Період</i>	<i>Кількість зареєстрованих безробітних, тис осіб</i>	<i>Потреба підприємств у працівниках на заміщення вільних робочих місць (вакантних посад), тис осіб</i>	<i>Навантаження зареєстрованих безробітних на 10 вільних робочих місць (вакантних посад), осіб</i>
Січень	564,5	54,1	104
Лютий	589,1	59,0	100
Березень	571,6	67,8	84
Квітень	534,7	69,5	77
Травень	501,0	75,0	67
Червень	465,3	78,7	59
Липень	451,5	79,7	57

Той, хто вважає, що тіньовий сектор економіки не платить податків дуже помиляється. Тіньовики-господарники платять, але платять не в бюджет, а в кишеню корумпованого чиновника. Саме корумповане чиновництво гальмує реальні ринкові перетворення та “заганяє” економіку в “глухий кут”, де “обдирає” тіньовика, як і офіційного виробника. Тільки отриманим у нелегальному секторі хабарем вже не потрібно “ділитися” з бюджетом, вчителями, науковцями, лікарями. Можна вільно паразитувати на рабській праці власного народу.

Сьогодні Україна поділилася на дві частини: непорядний корумпований чиновник – з однієї сторони та пригнічена, сплюндрована людина праці, з іншої. Для того, щоб подолати дані проблеми потрібні негайні ринкові перетворення, легалізація і прихованого безробіття, і прихованої зайнятості. Це дозволить українцям зберегти людське обличчя, не перетворитися в націю рабів.

Відповідно до концепції зміщення акцентів соціальної політики на

¹⁴⁴ Краус Н. М. Кадрова політика в тіньовому секторі економіки // Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції “Методологія та практика менеджменту на порозі XXI століття: загальнодержавні, галузеві та регіональні аспекти”, 15–16 травня 2008 р. – Ч.ІІ. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2008. – С. 255–257.

¹⁴⁵ Статистична інформація [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>. – Назва з екрану.

максимальне розширення зайнятості, забезпечення гідної винагороди за працю у сфері політики зайнятості, пропонуємо здійснити комплекс заходів, спрямованих на удосконалення ринку праці та системи працевлаштування, випереджаюче зростання зайнятості в малому і середньому бізнесі, а також в сфері послуг.

Ці заходи мають компенсувати негативний вплив зрушень на ринок праці, що відбуватимуться у структурі національної економіки під впливом формування конкурентного середовища та відповідно до орієнтирів структурної політики України.

Система заходів щодо регулювання безробіття в офіційному секторі України, на нашу думку, повинна включати:

- ✓ розвиток розгалуженої системи державної служби зайнятості, професійної орієнтації, підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів;

- ✓ розробку та реалізацію заходів з покращення умов і охорони праці, зниження ризику смертності та травматизму на виробництві, професійних захворювань, удосконалення управління професійними ризиками за співучасті сторін соціального партнерства;

- ✓ надання підприємцям субсидій, премій та податкових пільг для найму додаткової робочої сили або переведення частини працівників на скорочений робочий день;

- ✓ вдосконалення нормативної бази в сфері праці та зайнятості, яка стимулювала б розвиток зайнятості населення, в тому числі, гнучкі форми, що не потребують постійної присутності на робочому місці;

- ✓ розвиток системи професійної орієнтації й психологічної підтримки населення, в тому числі, професійної орієнтації школярів, підвищення їх мотивації до трудової діяльності за професіями, спеціальностями, яких потребує ринок праці України;

- ✓ використання територіального планування розміщення об'єктів інфраструктури з метою створення умов для залучення бізнесу в регіони, що мають надлишок праці;

- ✓ створення умов для продовження періоду трудової діяльності за рахунок стимулювання, використання трудового потенціалу робітників зрілого (старшого) віку (гнучкий графік роботи, часткова зайнятість, упорядкування системи пільгових пенсій);

- ✓ стимулювання зайнятості жінок, які мають неповнолітніх дітей та дітей-інвалідів;

- ✓ формування у суспільстві толерантного відношення до трудової міграції й емігрантів, створення системи соціалізації мігрантів, умов

для їх адаптації, забезпечення ефективного контролю за дотриманням законодавства по відношенню до трудових емігрантів;

- ✓ забезпечення дотримання усталених норм та правил в сфері регулювання ринку праці і трудових відносин, підвищення ефективності контролю та надзору за їх виконанням;

- ✓ створення умов для інтеграції в трудову діяльність осіб з обмеженими фізичними можливостями;

- ✓ державну підтримку нетрадиційним сферам зайнятості, стимулювання підприємців до навчання, перекваліфікації й подальшого працевлаштування додаткової робочої сили;

- ✓ залучення приватного (як вітчизняного, так й іноземного) капіталу в райони зі стійким рівнем безробіття, регулювання можливості працевлаштування за кордоном;

- ✓ стимулювання осіб, що отримують державну допомогу, до пошуку робочих місць, збільшення кількості стажистів у системі професійної освіти;

- ✓ розвиток приватно-державного партнерства в сфері зайнятості населення і захисту від безробіття, формування партнерств бізнесу, місцевих та регіональних органів влади, які будуть займатися вирішенням проблем соціальної адаптації, пренавчання працівників, звільнених з робочих місць у зв'язку з модернізацією і переоснащенням підприємств, що впроваджують працевзберігаючі технології;

- ✓ заходи щодо квотування робочих місць для представників найвразливіших груп на ринку праці, безвідсоткові кредити, що надаються безробітним, які започатковують власний бізнес;

- ✓ організацію регіональними або місцевими органами влади в кооперації з окремими підприємствами або закладами соціальних (громадських) робіт тощо.

На сьогодні механізм соціальної допомоги безробітним становить різні види компенсацій при втраті роботи, особливі гарантії працівникам, які втратили роботу в зв'язку зі змінами у структурі виробництва й організації праці, стипендії на час професійної підготовки та перепідготовки, виплати допомоги по безробіттю.

У березні 2010 року Кабінетом Міністрів України видано розпорядження “Про затвердження плану заходів щодо детінізації доходів та відносин у сфері зайнятості населення”. Метою цього документу є затвердження плану заходів щодо детінізації доходів та відносин у сфері зайнятості населення, належне його виконання.

Вирішення проблеми детінізації зайнятості потребує узгоджених зусиль держави у багатьох сферах, спеціальних заходів. Відбуватися детінізація повинна у міру розвитку законодавства та ринкових відносин в країні.

Державна політика детінізації має містити дві взаємоузгоджені складові. З одного боку, це адміністративна складова детінізації, що передбачає кроки щодо посилення адміністрування збору податків та перекриття шляхів ухиляння від сплати податків.

Заходи в рамках цієї складової базуються на припущенні, що уряд має достатньо ресурсів для виконання своїх функцій, система державних витрат як така є задовільною, а її неефективність обумовлена зловживаннями та відсутністю належного контролю. Можливі заходи посилення контролю за економічною діяльністю є такими:

- ✓ внесення змін до законодавства, що посилять відповідальність за несплату податків;
- ✓ розробка та прийняття нормативних актів про обов'язкову декларацію доходів при придбанні власності на значну суму;
- ✓ розширення повноважень Податкової адміністрації та збільшення кількості податкових перевірок.

Серед стимулюючих заходів, що можуть сприяти детінізації ринку праці, можна виділити наступні.

По-перше, оптимізувати відрахування до соціальних фондів. При цьому, варто зазначити, що навіть за існуючої ставки відрахувань до Пенсійного фонду держава не може забезпечити громадян похилого віку пенсіями, які відповідали б їх реальним фінансовим потребам. Крім того, не можна бути певними, що зниження ставки відрахувань на кілька відсоткових пунктів суттєво вплине на рішення роботодавців робити ці відрахування. Таким чином, цей захід досягне позитивних результатів, лише якщо:

- ✓ зниження ставки буде суттєвим;
- ✓ паралельно буде вжито заходів щодо подальшої реформи пенсійного законодавства;
- ✓ буде створено резервний фонд для покриття можливого дефіциту Пенсійного фонду (за рахунок коштів від приватизації чи відрахувань від виручки від експорту металів, як, наприклад, у Росії від експорту нафти).

По-друге, спрощення податкового законодавства та заборона внесення змін протягом п'яти років. Даний захід створить можливості

роботодавцям ефективно планувати бізнес-цикл, але, разом з тим, унеможливить коригування тих положень законодавства, що негативно впливають на економічне зростання країни та створюють можливості для зловживань.

По-третє, зменшення кількості податкових пільг. Це допоможе рівномірніше розподілити податковий тягар, збільшити надходження до бюджету та підвищити ефективність використання інвестиційного ресурсу, але, разом з тим, зменшить прибутковість ряду підприємств та може призвести до скорочення виробництва. Крім того, існує ризик скорочення економічно виправданих пільг, якщо рішення про скорочення пільги не базуватиметься на ґрунтовному аналізі доцільності існування такої пільги.

По-четверте, спрощення системи адміністрування податків, розробка законопроектів про порядок проведення регулюючими органами перевірок діяльності суб'єктів підприємницької діяльності. Цей захід уможливить підвищення ефективності та забезпечить прозорість податкового адміністрування, а також зниження можливості для ухилення від сплати податків через недосконалість законодавства.

По-п'яте, поліпшення якості державних послуг. Цьому буде сприяти реалізація реформ пенсійної системи, системи охорони здоров'я, житлово-комунального господарства.

По-шосте, посилення відповідальності за ухилення від сплати податків і страхових внесків та покращення їх адміністрування, зокрема, збільшення штрафних санкцій за ухилення від оформлення трудових відносин між працівником й роботодавцем, запровадження карної відповідальності посадових осіб роботодавця за неоформлення трудових відносин з працівником, розширення повноважень Інспекції з питань праці щодо здійснення перевірок додержання законодавства про оплату праці¹⁴⁶.

Важливе значення для активізації державної політики на ринку праці має ухвалення в липні 2012 року нової редакції Закону України “Про зайнятість населення”. Запровадження додаткових стимулів для роботодавців до створення робочих місць, розширення доступу до професійного навчання та підвищення кваліфікації для працівників, збільшення можливостей працевлаштування для молоді й інших

---

¹⁴⁶ Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрямки подолання. – К. : НІСД. – 2011. – С. 31.

вразливих категорій населення, поширення самозайнятості населення мають сприяти поліпшенню загальної соціально-економічної ситуації в країні.

Підвищення рівня зайнятості населення, поліпшення якості робочих місць дадуть змогу скоротити видатки бюджетів різних рівнів на соціальну допомогу. Відповідно до ст. 30 Закону України “Про зайнятість населення” можливе сприяння підвищенню конкурентоспроможності громадян віком понад 45 років у спосіб надання ваучера для перепідготовки, спеціалізації, підвищення кваліфікації за професіями та спеціальностями для пріоритетних видів економічної діяльності.

Водночас, дотепер недостатньо чітко врегульовано процедуру сертифікації працівників (підтвердження навичок, отриманих неформально), невизначено органи, відповідальні за здійснення контролю за цільовим використанням ваучерів, – все це потребує відповідного доопрацювання.

Закон України “Про професійний розвиток працівників” від 12 січня 2012 року визначає базові правові, організаційні та фінансові засади функціонування системи професійного розвитку працівників. Статтею 14 цього Закону регламентується порядок підтвердження результатів неформального професійного навчання працівників завдяки створенню в складі Державної служби зайнятості України центрів визнання результатів неформального професійного навчання. Це може забезпечити більшу прозорість інформації на ринку праці щодо наявної робочої сили¹⁴⁷.

Маємо надію, що ухвалений в липні 2012 року Закон України “Про зайнятість населення” сприятиме вдосконаленню механізмів державного регулювання у сфері зайнятості населення, забезпечить ефективне використання страхових коштів, спрямованих на програми сприяння зайнятості, посилить мотивації працівників і роботодавців до легального працевлаштування, знизить рівень молодіжного безробіття, поліпшить ситуацію із зайнятістю людей зрілого віку, збільшить можливості для професійного зростання особи, підвищення темпів створення нових робочих місць¹⁴⁸.

Стратегія національної безпеки України розглядає високий рівень

---

¹⁴⁷ Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2013. – С. 97.

¹⁴⁸ Там само, С. 49.

тінізації економіки, зокрема поширення “тіньової” зайнятості, як загрозу життєвоважливим національним інтересам України. Зрозуміло, що боротьба за істотне скорочення й обмеження неформальної зайнятості повинна стати одним із пріоритетів державної стратегії економічної безпеки та політики щодо ринку праці. Вона повинна носити комплексний характер і охоплювати заходи як суто економічного, так й адміністративного, соціально-психологічного, мотиваційного та виховного характеру.

Ефект від скорочення й легалізації неформальної зайнятості повинен оцінюватися, в першу чергу, не з позиції збирання податків, а з більш широких економічних, інституційних і, перш за все, соціальних позицій. Цей ефект виявлятиметься в подоланні негативних наслідків функціонування тіньової зайнятості, а саме: випадання цілого сегмента зі сфери законодавчого регулювання ринку праці, втрата кваліфікації й професійних навичок, консервація деформацій на ринку праці, відсутність контролю якості товарів і послуг, що надаються, формування у суспільстві атмосфери припустимості порушення податкового, трудового та іншого законодавств, створення сприятливого середовища для кримінальної діяльності.

РОЗДІЛ 6

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДЕТІНІЗАЦІЇ В СИСТЕМНІЙ МОДЕРНІЗАЦІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІКИ

6.1. Інструменти протекціоністської політики як чинники тінізації економіки України

Стрімкий рівень зростання тінізації соціально-економічних відносин тісно пов'язаний із виконанням тіньовою економікою своєрідної позитивної “будівничої” функції як загального інструмента будь-якої кризи. Разом із руйнівною функцією, діє й “сануюча”, конструктивна функція тіньової економіки, що спрямована на формування нової, але деформованої соціально-економічної структури. Саме через це тіньова економіка негативно впливає на економіку, політику, управління, соціальну та правову сфери, громадську свідомість, міжнародні відносини і, отже, створює реальну загрозу національній безпеці та демократичному розвитку держави^{149, 150}.

В зв'язку з недостатнім системним вивченням явища тіньової економіки як органічної ланки дисфункційного розвитку державного управління, масштабних обсягів їх поширення в період фінансової кризи, сутність тіньової економіки на її функції у вітчизняних умовах потребує подальшого спеціального вивчення.

Зростання національної економіки будь-якої країни багато в чому залежить не тільки від стану вітчизняного бізнесу в сфері експортних операцій, але й від стану національного підприємництва у своїй власній країні, його захисту від імпорتنих операцій закордонного бізнесу. В традиціях української економіки завжди було надання підтримки українським виробникам, тим більше в межах української ж економіки¹⁵¹.

---

¹⁴⁹ Особливості та шляхи детінізації економіки України : Матеріали “круглого столу” / за ред. З. С. Варналія. – К. : НІСД, 2007. – 110 с.

¹⁵⁰ Предборський В. А. Тіньова економіка як кризовий засіб санації, стабілізації процесів соціально-економічної структури / В. А. Предборський // Формування ринкових відносин в Україні. – 2008. – № 9. – С. 45–48.

¹⁵¹ Краус Н. М. Інструменти протекціоністської політики як фактори деформації ринкової економіки / Н. М. Краус // Науковий вісник Полтавського національного

На сьогодні погіршення позиції України за суб'індексом “Зовнішня торгівля” у рейтингу Doing Business 2013 на 1 пункт (144 місце – 2012 рік, 145 – 2013 рік), відбулось в основному, не через зростання вартості та терміну оформлення документів при експортно-імпортних операціях, а внаслідок більш динамічної лібералізації умов здійснення зовнішньої торгівлі в інших країнах світу¹⁵².

Так, кількість документів, необхідних при експорті та імпорті залишилася незмінною (6 та 8 відповідно), так само як і тривалість та вартість проходження даних процедур (30 та 33 дні, \$1865 та \$2155 за контейнер відповідно) (рис. 6.1 й рис 6.2).

Варто зазначити, що в Україні при відносно невеликій кількості документів для оформлення експортно-імпортних операцій (6 та 8 документів відповідно), багато часу займає їх оформлення, а саме 30 днів для експорту та 33 дні для імпорту.

Найменше витрачається часу на оформлення експортно-імпортних операцій та збирання необхідних документів у США: для експорту необхідно 4 документи, які оформляються 6 днів, а для імпорту потрібно 5 документів та 5 днів. В Грузії для оформлення експортних операцій необхідно 9 днів та 4 документи, а для імпортних операцій – 10 днів та 4 документи.

Високі зовнішні бар'єри хоча і можна розглядати як захист внутрішніх товаровиробників, своїм найбільшим недоліком мають надмірну протекцію від зовнішньої конкуренції та консервування внаслідок цього відносин на внутрішньому ринку.

У даний час, в усьому світі національні виробники знаходяться, як правило, під опікою своєї держави та міжнародних організацій, що запобігають митним конфліктам, а також демпінгу, монополізму, недобросовісній конкуренції і т.д.. Українське законодавство також має в цьому відношенні досить розвинену систему законів та указів. Таким чином, та обставина, що національний бізнес часто потребує захисту держави від іноземних конкурентів – загальновизнаний факт не тільки господарської практики, але і економічної теорії. Однак, протекціоністська торгова політика має не тільки тимчасові, як

технічного університету імені Юрія Кондратюка: Економіка і регіон. – Полтава: ПолтНТУ ім. Ю. Кондратюка, 2011. – № 2 (29). – С. 82–87.

¹⁵² Моніторинг місця України у рейтингу “Ведення бізнесу 2013” (за даними публікації Світового банку та Міжнародної фінансової корпорації “Doing Business 2013”). Слайд 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/category/main?cat_id=191587. – Назва з екрану.

правило, короткострокові позитиви на мікрорівні, але й негативні наслідки на макрорівні, які проявляються в наступному:

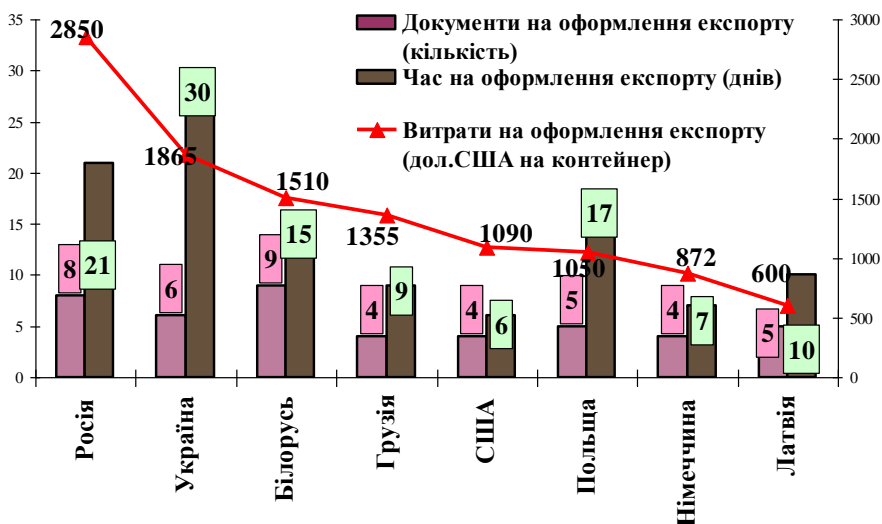

Рис. 6.1. Порівняльна характеристика експортних операцій України з іншими країнами в 2013 році¹⁵³

✓ порушення внаслідок державного протекціонізму макроринкової рівноваги між окремими секторами народного господарства країни;

✓ довготривалі циклічні наслідки порушення конкурентного середовища;

✓ зростання тіньового потенціалу українського бізнесу, який може виникнути на базі пільгового оподаткування.

Саме ці аспекти розглядатимуться в даному параграфі. Вказані проблеми набувають особливої актуальності в міру посилення відкритості української економіки, реструктуризації українського бізнесу в плані посилення позицій тієї групи підприємців, які займаються імпортно-експортними операціями.

¹⁵³ Моніторинг місця України у рейтингу “Ведення бізнесу 2013” (за даними публікації Світового банку та Міжнародної фінансової корпорації “Doing Business 2013”). Слайд 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/category/main?cat_id=191587. – Назва з екрану.

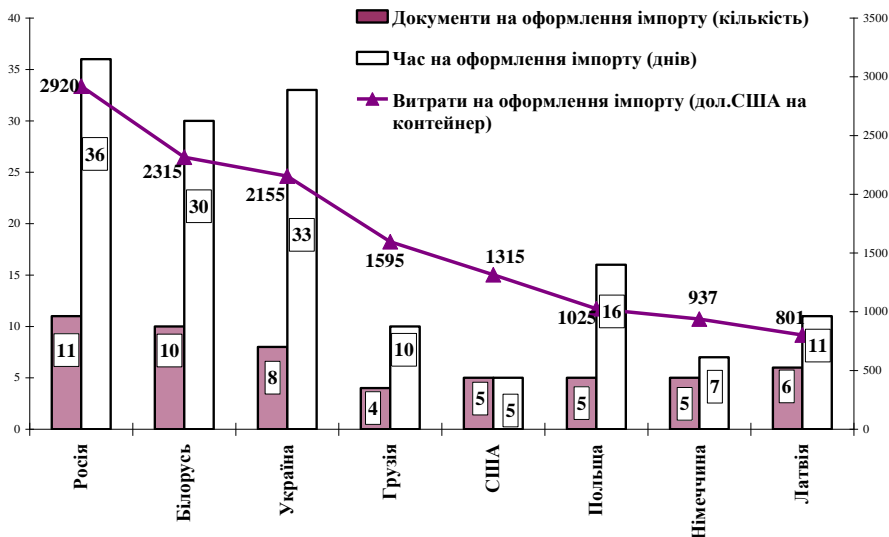

Рис. 6.2. Порівняльна характеристика імпортих операцій України з іншими країнами в 2013 році¹⁵⁴

Важливо відзначити, що держава має в наявності два ефективні способи захисту національної промисловості – економічний і адміністративний^{155 156}.

Перш за все, зазначимо, що в загальному плані тарифи є не що інше як податки, що стягуються державою з імпортованих товарів, а імпортні квоти – адміністративне обмеження кількості іноземних товарів, яке дозволено продавати на національному ринку (перевищення якого законом розглядається як контрабанда)¹⁵⁷.

¹⁵⁴ Моніторинг місця України у рейтингу “Ведення бізнесу 2013” (за даними публікації Світового банку та Міжнародної фінансової корпорації “Doing Business 2013”). Слайд 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/category/main?cat_id=191587. – Назва з екрану.

¹⁵⁵ Краус Н. М. Заходи і напрямки реалізації механізму взаємодії тіньового та офіційного секторів / Н. М. Краус // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. Серія : Економічні науки. – 2009. – № 4 (35). – С. 15.

¹⁵⁶ Краус Н. М. Тіньовий та офіційний сектори економіки: антагоністичне співіснування і взаємодія : монографія. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. – С. 141–165.

¹⁵⁷ Макконнелл К. Р., Брю С. Л., Флінн Ш. М. Экономикс: принципы, проблемы и политика: Пер. 18-го англ. изд. – М. : ИНФРА-М, 2011. – XXX. – С. 605.

В графічній моделі це виглядає наступним чином: тарифи – обов’язкові додаткові елементи ринкової ціни – впливають на динаміку “аргументу” (цінового незалежного параметра ринкової системи, що в економічній моделі знаходиться по осі ординат), імпортні квоти впливають на динаміку “функції” (продуктового залежного параметра ринкової системи, який на графіку знаходиться по осі абсцис).

Зрозуміло, що і квоти, і тарифи істотно впливають на рівень цін та реальну кількість ввезених в Україну імпортних товарів, а через них – на рівень цін й добробут споживачів. Вищезазначене дає можливість зробити висновок, що практично ніколи не виграють споживачі, незаслужено виграють вітчизняні виробники, а ще частіше – держава.

Розглянемо докладніше і з’ясуємо зв’язок процесів регулювання експортно-імпортних операцій, як основи до становлення та ведення української тіньової діяльності.

Квота на імпорт, як уже зазначалося вище, є адміністративним обмеженням величини пропозиції іноземних товарів. При введенні квоти крива пропозиції S_1 піднімається до встановленої квотою межі і зупиняється, штучно не дозволяючи величині пропозиції рости далі у відповідь на бажане підвищення ціни попиту¹⁵⁸.

Припустимо, що встановлена квота (Q_1) спочатку відповідала ринковій рівновазі (P_1 – рівноважна ціна), відповідно, як наслідок, M_1N – крива пропозиції при досягненні встановленої квоти (рис. 6.3).

Однак, з часом попит збільшується. Цьому сприяє не лише зростання доходів покупців, але й той факт, що, зазвичай, імпортовані товари на національному ринку не мають субститутів (або мають субститутути, але із значно гіршими якісними показниками).

Згідно з класичною моделлю ринку, якщо б не існувало перешкоди у вигляді встановленої державою квоти для імпорту даного виду закордонної продукції, то обсяг пропозиції збільшився б до (Q_2) а рівноважна ціна – до P_2 . Але через квоти нова точка рівноваги може встановитися тільки на вертикальній ділянці кривої пропозиції (в точці G за ціною в P_3).

Отже, через квоту українські споживачі змушені сплачувати

---

¹⁵⁸ Микроэкономика / Под ред. проф. Яковлевой Е. Б. – М. – СПб., Поиск, 2002. – С. 66.

більше, ніж повинні були б, високу ціну (P_3), тоді як при відсутності квоти ціна могла б зафіксуватися на позначці в P_2 . Своєрідна переплата на користь державного протекціонізму як системи захисту вітчизняних виробників, коштує вітчизняним споживачам, які оплачують цю систему державного захисту в різницю $P_3 - P_2$.

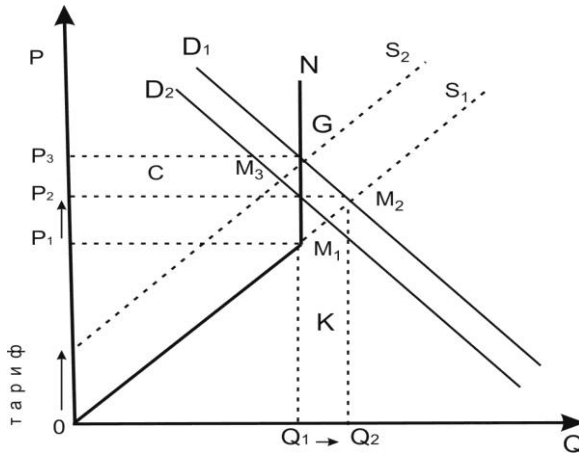

Рис. 6.3. Графічне моделювання рівноважного ринку при системі протекціонізму українського бізнесу¹⁵⁹

Виходить, що іноземці виграли: хоча вони продали через квоти менше, проте за більш високою ціною. З рисунку 6.3 видно, що програвши прямокутник K , вони виграли прямокутник C . Останній і є збільшення доходів продавців у результаті введення квоти.

Ситуація змінилася б, якби замість квоти був би введений підвищений тариф, покликаний стримати натиск іноземних товарів. Тариф, здійснив би такий же вплив, як і будь-який податок. А саме, він підвищив би ціну пропозиції на величину тарифу і лінія пропозиції перемістилася б з положення S_1 в положенні S_2 , а ціна ринкової рівноваги встановилася в точці перетину S_2 і D_2 (тобто в точці M_3).

Як тепер очевидно, ціна імпортованих товарів опинилася б тією ж, що

¹⁵⁹ Самуельсон, Пол, Э., Нордхаус, Вильям, Д. Экономика. : Пер. с англ.: 16-е изд. : Уч. пос. – М. : Издательский дом “Вильямс”, 2000. – С. 609; 616–621.

і при квотуванні, а українські споживачі втратили б (купуючи менше, ніж хотілося б, і сплачуючи більше, ніж могли б).

Зате в ситуації заміни квоти тарифом, набагато більше виграв би уряд країни. Це відбулося тому, що те, що раніше при квотуванні діставалося іноземцям, тепер у вигляді податку дістається державі, і навіть більше ($P_1 P_3 M_3 M_1$).

Загальний висновок із вищерозглянутого такий: тариф – краще квоти тому, що доходи іноземців зменшуються, доходи держави зростають, і навіть частково повертаються програвшому українському виробнику.

Одне з важливих питань у ситуації, що розглядається – питання про те, за якою ж ціною будуть продавати свою захищену від іноземних конкурентів (від імпортованих товарів) продукцію виробники вітчизняні? Відповідь це діапазон цін в області точки M_3 . А це значить, що український споживач буде переплачувати не лише іноземним, але і вітчизняним виробникам.

Досліджені вище аспекти дозволяють стверджувати, що тіньові складові у сфері експортно-імпортних операцій можуть зростати тільки на основі зміни цілей та завдань всієї системи державного протекціонізму українських виробників і проявлятися як її безпосереднє висловлювання.

Тіньова суть протекціоністського бізнесу проявляється у спотворенні цілей й завдань протекціонізму. Пов'язана вона передусім із бюрократичним свавіллям, корумпованим зловживанням високопосадовців у встановленні навмисно завищеної величини митних платежів або перебільшеного розміру введеної квоти¹⁶⁰.

Не виключено, однак, і протилежний прояв тіньової протекціоністської діяльності, яка в цьому випадку буде носити характер протекціонізму вже не українським, а іноземним виробникам. Це в свою чергу, шкодитиме вітчизняним не тільки виробникам, але й споживачам. Саме такі факти демонструють, наприклад, закупки чиновниками великих партій тих видів товарів, які на диво покупців у надлишку виробляються й зникають на просторах України, не потрапляючи в магазини.

Масштабного розповсюдження цей “протекціонізм навпаки”

---

¹⁶⁰ Самуельсон, Пол, Э., Нордхаус, Вильям, Д. Экономика. : Пер. с англ.: 16-е изд. : Уч. пос. – М. : Издательский дом “Вильямс”, 2000. – С. 621.

набуває у сфері внутрішніх економічних відносин країни між інтересами різних груп виробників. Так, фактична заборона на доступ до місцевого ринку “чужих”, немісцевих виробників (з іншої області, іншого міста чи села) є прояв все того ж “протекціонізму навпаки”¹⁶¹.

Створення необґрунтованих привілеїв для одних груп виробників за рахунок нанесення матеріального збитку іншим групам виробників, погіршення бюджетного положення місцевих споживачів, перетворення конкурентного середовища між виробниками, покупцями, між виробниками та покупцями у монопольне становище обраної групи виробників, розлад локальної економічної системи і порушення усталеної мікроекономічної рівноваги – далеко не всі наслідки недалекоглядної політики нерозумного протекціонізму¹⁶².

Особливої уваги заслуговує характеристика економічної природи тіньової протекціоністської діяльності. Виходячи з вищесказаного, стає зрозуміло, що насправді її не можна віднести тільки до сфери тіньового підприємництва, але не можна і вивести за межі цієї сфери. Ця подвійність тіньового протекціоністського підприємництва пояснюється тим, що в його механізмі одним із істотних елементів реалізації виступає корупція чиновників.

Вся справа в тому, що сам собі підприємець не може, реалізацією своїх повноважень, забезпечити необхідні йому преференції (в силу особливостей протекціонізму як системи державою встановлюваних нормативів), проте за допомогою корумпованих чиновників цього домогтися можна. Таким чином, тіньове підприємництво на базі оманливого протекціонізму є результатом спільної творчості недобросовісного підприємця і корумпованого чиновника.

Несумлінність виробника в даній сфері полягає в тому, що він встановлює свою перевагу не лише економічними методами (шляхом зниження витрат або поліпшення якості виробленої продукції, тим самим витісняючи конкурента з ринку з даним товаром), а в встановленні свого монопольного статусу адміністративним шляхом за допомогою несправедливих чиновницьких розпоряджень.

Таким чином, можна стверджувати, що тіньовий протекціонізм означає зрощення економічних інтересів частини державного апарату

---

¹⁶¹ Самуельсон, Пол, Э., Нордхаус, Вильям, Д. Экономика. : Пер. с англ.: 16-е изд. : Уч. пос. – М. : Издательский дом “Вильямс”, 2000. – С. 621–624.

¹⁶² Микроэкономика / Под ред. проф. Яковлевой Е. Б. – М. – СПб., Поиск, 2002. – С. 68.

і частини українських (або іноземних, що трапляється сьогодні часто, коли роль резервної валюти став відігравати долар) виробників.

Зміни, що відбуваються на ринку під впливом незавжди чесної протекціоністської політики уряду, полягає в штучному переміщенні точки ринкової рівноваги по “ціновій” або “продуктовій” лініях таким чином, щоб встановити на ринку стан штучної рівноваги і появи надлишку прибутку певної групи виробників.

При цьому, до уваги береться характер цього надлишку – він може бути виключно “ціновим”, і тоді основна частина надлишку прибутку дістанеться виробникам, які потім щедро поділяться з чиновником частиною цього протекціоністського за походженням надлишку, завдяки якому тепер є чим ділитися з чиновником. Надлишок може виникнути й лише “продуктовий” і тоді він увесь дістається державі, залишаючи нічим як вітчизняних, так і закордонних виробників¹⁶³.

Слід зауважити, що розглядали ми захист саме вітчизняних виробників, хоча українські споживачі мають не менші права і не меншою мірою потребують захисту своїх гаманців при надмірній турботі держави про вітчизняних виробників, які знайшли у цій захищеній державою позиції виробників тенденцію до монопольного становища на ринку відповідної продукції.

Проведений вище аналіз охоплював у цілому проблему тіньового підприємництва на основі державного протекціонізму, незалежно від групи виробників чи галузі виробництва. Тим не менш, очевидно, що в кожній галузі існує своя специфіка тіньового протекціонізму. Враховуючи, що розділ 4-тий присвячений дотаціям та субсидіям, ми розглядали частково на прикладі аграрного сектору, то з цих причин розглянемо тіньовий аграрний протекціонізм. Він має своєрідні ринкові наслідки і свою специфіку в теоретичному аспекті.

З історії української економіки добре відомо, що аграрний сектор завжди потребував державної підтримки. І все-таки сказати, що аграрний сектор потребує державної підтримки – цього мало. Насправді ж аграрний сектор потребує ще й грошей, фінсових вливань.

При цьому, наше аграрне лоббі не соромиться посилатися на досвід підтримки сільського господарства європейських країн. Тому, доцільно проаналізувати їх практику аграрного протекціонізму хоча б

---

¹⁶³ Самуельсон, Пол, Э., Нордхаус, Вильям, Д. Экономика. : Пер. с англ.: 16-е изд. : Уч. пос. – М. : Издательский дом “Вильямс”, 2000. – С. 621; 623; 627.

у рамках теорії рівноважного ринку.

Сільськогосподарська політика деяких країн дійсно гарантує фермерам мінімальну ціну на їх врожай (плюс доплату за незалученість частини землі в сільськогосподарське виробництво та обіг через побоювання перевиробництва аграрної продукції) з метою забезпечення їм державно-гарантованого прибутку. Конкретизуємо це на прикладі підтримки молочних фермерських господарств та фермерів-зерновиків.

Для молочних фермерських господарств у деяких країнах Західної Європи існує спеціальна програма підтримки – “мінімальний рівень цін”. Незважаючи на назву цієї програми, що вводить в оману, насправді мова йде зовсім не про мінімальні ціни на ринку молочної продукції. Якщо б мінімальні ціни були нижчими рівноважної, то тоді це була б не програма державної підтримки, а програма державного розорення молочних фермерських господарств, бо кому з фермерів потрібні “підтримуючі” ціни, рівень яких нижче вільних ринкових цін?

Розглянемо тіньові наслідки аграрного протекціонізму на прикладі рівноважного ринку молочної продукції. Припустимо, що вільна рівноважна ринкова ціна становить 5 гривень, а державна мінімально-підтримуюча ціна – 6 гривень. Тоді на ринку виникне нова ситуація, викликана саме цінами, що підтримуються державою:

- фермери вироблять більше, ніж потребує ринок і більше, ніж спроможний поглинути платоспроможний попит покупців;
- покупці змушені платити більше, а купувати менше, ніж це було б у разі відсутності підтримуючого втручання держави;
- ті ж покупці двічі оплачують штучно високі ціни на молочну продукцію, що встановлюється через так звану “підтримуючу” ціну: один раз безпосередньо зі свого гаманця, купуючи молочну продукцію за ціною в 6 гривень замість 5 гривень, а другий раз – через податки, що сплачуючи “підтримують доброту” держави.

Що стосується державного механізму підтримки фермерів-зерновиків, то вона полягає в тому, що уряд оплачує різницю між плановою ціною, що встановлюється державою, і вільною ринковою ціною як результат вільної взаємодії попиту та пропозиції, оплачуваної покупцем.

Особливість цієї тактики полягає в тому, що доплата за невикористання всієї сільськогосподарської площі обмежує обсяг виробництва зерна, а отже й пропозицію зерна на зерновому ринку.

Якщо урядова ціна є $P_{\text{план}}$, а ринкова – $P_{\text{рин}}$, то утворювана різниця ($P_{\text{план}} - P_{\text{рин}}$) оплачується державою у вигляді урядової субсидії (джерелом якої, в свою чергу, виступають платежі платників податків).

Отже, який би не був конкретний механізм втручання держави в економічні процеси – прямий протекціонізм (у формі квотування обсягів експортно-імпортних операцій) або непрямий (у формі встановлення мита), пряма підтримка виробників (у формі введення мінімально-підтримуючих цін, як для виробників молочної продукції), або непряма підтримка (у формі оплати різниці між плановою і вільною ринковою ціною, як це робиться для фермерів-зерновиків), – скрізь відчувається та проявляється тіньовий потенціал такого адміністративно втручання, головними проявами якого виступають:

- ✓ подорожчання сільськогосподарської продукції в порівнянні з її вільноринковою оцінкою;
- ✓ нанесення подвійного збитку споживачу (за рахунок підвищення ціни та за рахунок зменшення пропозиції);
- ✓ державна ціна, встановлена вище рівноважної, призводить до затоварення. Якщо ж вона встановлюється нижче рівноважної, то вона сама гальмує розвиток відповідної галузі. Виробники, дійсно, не розоряються, але тільки за рахунок перерозподілу ресурсів між галузями на користь потенційно-збиткових.

Підводячи підсумки проведеного теоретичного й графічного аналізу, можемо сказати, що державний протекціонізм в Україні часто є тією економічною основою, під впливом якої відбувається нераціональний монополізм групи виробників і створення умов для корупції. Ситуація, коли держава вступає у відкрите протистояння з ринком, протиставляючи економічну неефективність соціальній ефективності, особливо стимулює появу тіньової діяльності на основі протекціонізму.

6.2. Регуляторні механізми детінізації економіки країни

Детінізація економіки є складником процесу формування середовища для партнерства влади та бізнесу. За даними міжнародних експертів, Україна входить до двадцятки країн-лідерів із найбільшим

обсягом відпливу тіньового капіталу з країни (майже \$9 млрд за рік). Отже, тіньовий капітал є потужним незадіяним інвестиційним ресурсом для розвитку бізнесу в Україні та ресурсом для стабілізації її фінансової системи.

Завдання влади щодо детінізації економічних відносин полягає, з одного боку, в розвитку стимулів для перебування бізнесу в легальній економіці та залученні тіньових капіталів некримінального походження у легальний сектор, а з іншого – в створенні умов, за яких тіньова економічна діяльність стає надто ризиковою та дорогою.¹⁶⁴

Зниження частки тіньової економіки до 2014 року на 30 % порівняно з рівнем 2010 року встановлено індикатором успіху реформування податкової системи згідно з Програмою економічних реформ на 2010–2014 роки. Крім того, зниження рівня тінізації є передумовою досягнення цілей та ефективності передбачених програмою заходів з реформування економіки і соціальної сфери майже за усіма напрямками.

Масштаби тінізації економічних відносин продовжують залишатися наближеними до критичного рівня, який за оцінками експертів сягає більше 40 %, що створює умови для слабкої дієвості важелів регулювання економіки¹⁶⁵.

Будь-яка економічна система розвивається та функціонує під впливом певних механізмів регулюючого характеру. В економічній науці сукупність таких інструментів дістала назву господарського механізму, який приводить у відповідність продуктивні сили і виробничі відносини. Він є досить важливою складовою сучасної ринкової економіки, на основі якої відбувається узгодження та упорядкування всіх елементів системи в процесі їх взаємодії для забезпечення її ефективного функціонування.

Господарський механізм розглядається як узятя в єдності вся сукупність економічних, організаційно-правових, морально-політичних та інших засобів впливу держави на суспільно-виробничі відносини і виробництво.

Таким чином, господарський механізм – це механізм функціонування державно-організованої економіки, утворений:

---

¹⁶⁴ Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2012. – С. 47–48.

¹⁶⁵ Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрямки подолання. – К. : НІСД. – 2011. – С. 24.

✓ системою органів керування господарством і безпосередніх виробників – підприємств та їх об'єднань;

✓ системою форм та методів організації й функціонування виробництва;

✓ системою господарських зв'язків, що забезпечують обмін результатами діяльності господарських ланок і досягнення кінцевої цілі виробництва. Кожний із зазначених елементів господарського механізму одержує також і визначене правове закріплення.

Розглядаючи дію господарського механізму через призму тіньових відносин, можна сказати, що він має певні особливості в цій сфері економічних відносин. Функціонування тіньового капіталу, який у деякому розумінні можна розглядати як цілісну систему, відбувається під впливом економічного механізму, що поряд із загальними рисами має свої специфічні особливості.

В реальній практиці завжди існують відхилення (девіації) від ідеально вірного напрямку. Вони можуть виникати як під впливом екзогенних, так і ендегенних причин. Звідси здається правомірною постановка питання про тіньові операції (відносини) як девіантну форму господарського механізму¹⁶⁶.

Розширення меж тіньового сектора, а також все більше його “зрощення” з легальним, викликає ряд негативних соціальних явищ, а саме:

✓ зниження рівня управління економікою;

✓ зростання необґрунтованої диференціації рівня життя населення;

✓ падіння моралі, правовий нігілізм та інше.

Але це лише одна проблема. Друга ж полягає в тому, що в ринкових системах тіньова економіка вважається своєрідним економічним стабілізатором (наприклад, у Німеччині тіньовий сектор оцінюється приблизно в 20–25 % ВВП у товарному вираженні, в Швейцарії – менше 10 %) ¹⁶⁷. Володіючи високою гнучкістю і динамічністю, вона здатна швидко заповнювати економічні ніші, які створюються внаслідок різних процесів, а це, в свою чергу, дає стабільність всьому народногосподарському комплексу.

---

¹⁶⁶ Ніколенко С. С. Господарсько-політичний механізм транзитивних економічних систем / С. С. Ніколенко // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. Серія : Економічні науки. – 2000. – № 1 (1). – С. 4.

¹⁶⁷ Баюра Д. Теневая сторона Украины / Д. Баюра // Инвест Газета. – 7/2000. – № 25. – С. 8.

На практиці відбувається так, що в умовах ринку продукція реалізується за більш низькими цінами. Це буває вигідно виробникам і споживачам. Досвід показує, що зростання податків призводить до втрати бажання підприємців працювати в легальному секторі економіки.

Тому, вони знаходять нові методи ухилення від оподаткування. Споживач же намагається отримати більш дешеві та якісні товари і послуги. Беззаперечний і той факт, що свою вигоду мають й наймані працівники, приховуючи від оподаткування свої доходи¹⁶⁸.

В цілому, чим більше людей ухиляється від сплати податків, тим сильніший вплив на інших платників, серед яких, в свою чергу, появляється більше бажаючих сховатися в “тінь” і знайти там додатковий заробіток.

Так виникає замкнуте коло, розірвати яке покищо не вдається. Ухилення від сплати податків набуває масового характеру в Україні, що з року в рік викликає практично “обвальне” невиконання показників дохідної частини бюджету зі всіма вихідними наслідками¹⁶⁹.

Зрозуміло, що ні законодавчі акти, ні, тим більш, моральні та патріотичні заклики не в змозі у повному обсязі запобігти поширенню тіньової економіки. На нашу думку, вплинути на масштаби, джерела тіньової економіки можна через регулювання господарського механізму взаємодії держави й суб’єктів підприємництва.

Сутність взаємодії підприємницьких структур, з одного боку, та органів державної і муніципальної влади й управління, – з іншого, полягає в узгодженні, своєрідній інтеграції дій політичної і господарської влади. Ця взаємодія відбувається на основі консенсусу економічних інтересів сторін з метою найефективнішої реалізації специфічних функцій кожної з них, досягнення їх стратегічних цілей і розв’язання завдань тактичного характеру. Результатом цього є

---

¹⁶⁸ Краус Н. М. Менеджмент та тіньовий сектор економіки в Україні за умов трансформаційних перетворень / Н. М. Краус // Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 45 річниці Полтавського університету споживчої кооперації України “Методологія та практика менеджменту на порозі XXI століття: загальнодержавні, галузеві та регіональні аспекти”, 10–12 травня 2006 року. – Полтава: ПУСКУ, 2006. – С. 176.

¹⁶⁹ Петренко С. Теневая экономика: Причины появления и влияние на легализованный сектор экономики / С Петренко // Вестник бухгалтера и аудитора Украины. – 2004. – № 3–4. – С. 40.

забезпечення стабільності економічного і соціального розвитку країн у цілому¹⁷⁰.

Удосконалювання господарського механізму потребує подальшого підвищення ролі правових засобів у регулюванні економіки, пред'являє нові, більш високі вимоги до правового регулювання господарської діяльності. Звідси випливає необхідність постійного удосконалювання чинного господарського законодавства, що покликано сприяти подальшому росту суспільного виробництва й підвищенню його ефективності відповідно до об'єктивних вимог економічних законів¹⁷¹.

Тінізація економічних відносин є однією з найбільш істотних перешкод щодо забезпечення стійкого економічного розвитку, підвищення добробуту, рівня життя населення та зміцнення національної безпеки держави. Проблема тінізації є актуальною для всіх без винятку країн світу. Крім того, в глобальному масштабі ця проблема як негативне соціально-економічне явище має тенденцію до загострення.

Тіньова економіка – це складне соціально-економічне явище, що представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних, але моральних, економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності щодо отримання надприбутку за рахунок приховування доходів та ухилення від сплати податків¹⁷².

Вона нелегально існує паралельно з офіційною, реалізуючи свої можливості через негласні й незаконні канали, що дає змогу одержувати прибутки за рахунок інших сфер діяльності, використовуючи незаконні методи, зокрема: ухилення від оподаткування, злочинство, екологічний вандалізм, випуск шкідливих для здоров'я людей товарів тощо. Рівень тіньової економіки, її кількісні та якісні параметри залежать від конкретних економічних, політичних, соціальних, історичних та культурних особливостей країни.

---

¹⁷⁰ Диба М. І. Регулювання в сучасній економічній системі: Монографія. – К. : КНЕУ, 2000. – С. 196.

¹⁷¹ Краус Н. М. Тіньова економіка та її вплив на функціонування господарського механізму / Н. М. Краус // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Господарський механізм: сутність, структура, подальше вдосконалення на сучасному етапі”, 18–19 квітня 2008 року. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2008. – С. 162–165.

¹⁷² Варналій З. С. Економічна безпека: навч. посіб. / за ред. З. С. Варналія. – К. : Знання, 2009. – С. 430.

Передумови поширення тіньових економічних відносин в Україні виникли ще до здобуття нею незалежності¹⁷³. За оцінкою аналітиків, у тіньовій сфері виробляється щонайменше 50 % ВВП, а близько 40 % працюючих отримують прибутки від тіньової економіки. Ці показники є критичними. На цьому рівні вплив державного нерегульованих чинників стає настільки відчутним, що суперечності між легальним та тіньовим секторами спостерігаються практично в усіх сферах життєдіяльності суспільства¹⁷⁴.

За умов нестабільної політичної ситуації в країні механізми централізованого управління стають нездатними контролювати ці процеси. Зростання частки тіньової економіки стримує соціально-економічний розвиток держави та стимулює деструктивні процеси в усіх сферах національної економіки. Тому, метою даного параграфа є узагальнення умов, чинників існування тіньової економіки з метою розробки рекомендацій щодо регуляторних механізмів детінізації національної економіки.

Дослідники вперше звернули увагу на таку проблему, як тіньова економіка, ще в 30-тих роках XX століття, коли італійська мафія панувала в американській економіці. В ті часи наукові дослідження явища тіньової економіки проводилися лише щодо кримінальної сторони цієї діяльності. Проблема у визначенні поняття “тіньова економіка” не лише в трактуванні, а й у використанні термінів, яких нараховується понад тридцять¹⁷⁵.

Розглядаючи тіньову економіку з різних позицій, кожний дослідник застосовує свої оцінки й судження, пропонуючи різні шляхи та способи обліку тіньових економічних явищ і механізми державної протидії їх розвитку.

Тіньова економіка в сучасних умовах набуває таких системних властивостей:

- ✓ структурність – наявність стійких зв'язків та відношень всередині тіньової економіки, що забезпечують її цілісність;
- ✓ притаманність усім економічним системам;
- ✓ невизначеність обсягів та масштабів внаслідок її переплетення з

---

¹⁷³ Ставицький А. В. Аналіз зв'язку між податковою політикою держави та тіньовою економікою України / А. В. Ставицький // Держава та регіони. – 2011. – № 1. – С. 11.

¹⁷⁴ Новікова К. І. Вплив тіньової економіки на фінансову безпеку держави / К. І. Новікова // Держава та регіони. – 2011. – № 4. – С. 36.

¹⁷⁵ Варналій З. С. Економічна безпека: навч. посіб. / за ред. З. С. Варналія. – К. : Знання, 2009. – С. 419.

неофіційною економікою;

- ✓ мережевість тіньових структур, що сприяє подоланню нею простору і часу;

- ✓ єдність мотивації тіньової економіки – отримати надприбутки за аморальних і злочинних умов;

- ✓ двоїстий характер тіньової економіки, що полягає у її конструктивних і деструктивних засадах¹⁷⁶.

Незважаючи на багатоманітність виявів тіньової економіки, дослідники майже однаково підходять до її структурування. Найоптимальнішою є така структура:

- ✓ неформальна економіка – легальне, але не регламентоване державою виробництво товарів та надання послуг (кустарний промисел, виробництво в домашніх господарствах тощо);

- ✓ прихована – здійснення заборонених видів діяльності;

- ✓ підпільна – порушення в межах дозволеної економічної діяльності (нелегальне виробництво офіційно дозволених товарів, ухилення від сплати податків, інших обов'язкових платежів у межах офіційної економіки тощо)^{177 178}.

Комунікаційна тінь – це економічна діяльність, зумовлена новітніми технологічними досягненнями інформаційного суспільства, яка не підпадає під дію чинного законодавства та обліку офіційною статистикою, оскільки є віртуальною, але й подібно до факторів виробництва “третьої хвилі” не може бути оцінена за вже відомим механізмом ціноутворення, а отже, й податкові надходження з такої діяльності складно визначити, а також проконтролювати їх надходження¹⁷⁹.

Більшість учених визначають тіньову економіку як сферу прояву економічної активності, спрямованої на отримання доходів і від заборонених видів діяльності або ухилення від сплати податків при легальних видах економічної діяльності.

Внаслідок цього, відбувається порушення чинного законодавства

---

¹⁷⁶ Варналій З. С. Економічна безпека: навч. посіб. / за ред. З. С. Варналія. – К. : Знання, 2009. – С. 435–436.

¹⁷⁷ Корецька С. О. “Тіньова” економіка: наслідки та методи подолання / С. О. Корецька // Інвестиції: практика та досвід. – 2011. – № 20. – С.16.

¹⁷⁸ Мазур І. І. Детінізація економіки в трансформаційних суспільствах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. екон. наук : спец. 08.00.01 “Економічна теорія та історія економічної думки” / І. І. Мазур. – Київ, 2007. – С. 6.

¹⁷⁹ Там само, С. 6.

та створюються такі соціальні прошарки, які є зацікавленими в збереженні економічних відхилень, що сприяє подальшому розвитку тіньової економіки. Закріплення поведінки суб'єктів тіньового сектора в певні організаційно стійкі форми, що визнаються всіма учасниками такої діяльності, призвела до інституціоналізації тіньової економіки в Україні.

В зв'язку з цим суб'єктами, що зацікавлені в розвитку тіньового сектора економіки, виступають:

- ✓ безпосередньо самі суб'єкти тіньової економіки, які працюють у цьому режимі. Легалізація діяльності для них є не вигідною, оскільки вони зацікавлені в подальшому розвитку бізнесу з отриманням високих неоподатковуваних прибутків;

- ✓ легальні підприємці, які мають на меті частково приховати свої доходи, відвівши їх у тіньовий сектор. Тим самим вони зменшують податкове навантаження й уникають фіскального тиску;

- ✓ пересічні громадяни, які вимушені працювати у сфері нелегального підприємництва для забезпечення виживання в несприятливому макроекономічному середовищі внаслідок дуже низької соціальної підтримки держави та низького рівня легальних доходів;

- ✓ частина державних службовців, які отримують вигоду від корумпованих діянь, зумовлених роботою тіньового сектора економіки;

- ✓ представники державних підприємств, які перевели формальну державну власність у практично приватне користування в тіньовому секторі. Це призвело до зниження ефективності та рентабельності підприємств державної власності.

Основними сферами, в яких тіньова економіка набуває вагомого значення, виступають: сільське господарство, будівництво, деревообробка, сфера операцій з нерухомістю, торгівля автомобілями, легка промисловість, нафтопереробна, хімічна та рибна промисловість, оптова торгівля.

Зростання тінізації економіки, її вплив на фінансову безпеку значно знижує “імунітет” країни. Найбільш вразливими постають соціальна сфера та процеси державотворення. У суспільній свідомості формується стереотип держави, яка неспроможна гарантувати суспільну безпеку, захистити особистість та майно громадян. Важливим чинником тінізації економіки України є недосконалість і переважно фіскальний характер податкової політики та нестабільність

нормативно-правової бази. Це створює привабливі можливості для уникнення оподаткування підприємцями, що веде до тінізації значної частини обороту товарів та послуг.

Основними причинами ухилення від оподаткування виступають:

✓ високий рівень витрат на податки та непрозорість податкових операцій, що дає можливість для зловживань як з боку фіскальних органів, так і з боку платників податків;

✓ нерівномірний розподіл податкового навантаження. У чинному Податковому кодексі існує багато прогалин, які дають змогу ухилитися від сплати податків в деяких секторах економіки;

✓ збільшення соціальних трансфертів для населення відповідно до останніх змін у бюджетній політиці, що, в свою чергу, посилює фіскальний тиск на економіку¹⁸⁰.

За мірою можливості ухилення від сплати податки можна класифікувати на:

1) податки, які створюють для платника цілком пасивне становище, тобто його роль зводиться лише до сплати податку. До таких податків належать подушний, домовий та деякі інші. Щодо цих податків можливі двосторонні зловживання, тобто співучасть податкових чиновників;

2) різноманітні види податків на нерухоме майно. Тут присутні як ухилення від податків, так і вимагання;

3) прибутковий податок на дивіденди і доходи, а також податок на додану вартість. Своєрідність цих податків з погляду можливості зловживань полягає в тому, що інформація, необхідна для нарахування надходить до податкових органів від одного з учасників господарського обороту, а не від самого платника;

4) податки, для нарахування яких сам платник подає необхідну інформацію у формі декларації про доходи, звіту чи балансу. Існують кілька різновидів такого оподаткування: прибуткові податки на різні види підприємницької діяльності (особистий прибутковий податок, податок на спадщину, ліцензійні збори тощо);

5) прибуткові податки, які стягуються із заробітної плати. Для платників цих податків можливість ухилень, приховування та інші способи заниження податкових зобов'язань зводиться до мінімуму, оскільки дохід оподатковується із його джерела. Посередниками або

---

¹⁸⁰ Новікова К. І. Вплив тіньової економіки на фінансову безпеку держави / К. І. Новікова // Держава та регіони. – 2011. – № 4. – С. 36–37.

збирачами податків, при цьому, як правило, виступають роботодавці¹⁸¹.

Виділяють основні чинники, які впливають на підвищення рівня тінізації економіки:

1. Висока витратність та низька рентабельність ведення бізнесу в зв'язку зі значною обтяжливістю податкової системи.

2. Маніпуляція митною вартістю імпортованих товарів на фоні лібералізації ставок ввізного мита. Маневрування методами визначення митної вартості дає можливість приховати справжню вартість товарів, тим самим зменшувати надходження до державної скарбниці та відведення нелегалізованих коштів у “тінь”.

3. Вузькість внутрішнього ринку. Підприємці починають шукати нові шляхи реалізації свого товару, наприклад, через офшорні зони, де тінізація капіталу є найвищою.

4. Нерозвинутість ринкових регуляторів визначення ціни ресурсів через недостовірність декларування їх митної вартості.

5. Посилення дисбалансів у системі банківського валютного кредитування.

6. Нестабільна законодавча база та політичне середовище. За таких умов кримінальний сектор знаходить для себе сприятливу сферу для тінізації коштів та вивозу капіталу за кордон, де відбувається його відмивання.

7. Відтік капіталу як продуктивний, так і непродуктивний. Неофіційний відтік капіталу за кордон спричиняє не тільки порушення фінансової безпеки держави, а й призводить до порушення основних макроекономічних показників.

8. Високий рівень корупції. За високого рівня корупції відбувається зрощення влади та бізнесу. Таким шляхом створюються цілі системи, що мають у своїх ешелонах багатьох чиновників, які отримують від цього певний прибуток, в той час як країна невинно втрачає свої ресурси¹⁸².

Для формування ресурсної бази всієї тіньової економіки виключне значення мають різноманітні операції на товарних ринках, оскільки саме вони надають основне товарне “покриття” для тіньових

---

¹⁸¹ Корецька С. О. “Тіньова” економіка: наслідки та методи подолання / С. О. Корецька // Інвестиції: практика та досвід. – 2011. – № 20. – С. 17.

¹⁸² Новікова К. І. Вплив тіньової економіки на фінансову безпеку держави / К. І. Новікова // Держава та регіони. – 2011. – № 4. – С. 38.

фінансових ресурсів, забезпечуючи, таким чином, товарно-грошовий обіг тіньового сектора вітчизняного господарства.

В нашій країні всіма проявами тіньової економіки займається ряд державних органів, а саме: Верховна Рада України; структури, що підпорядковуються Президентові України; Кабінет Міністрів України; органи державних Інституцій судової справи; СБУ, МВС, податкова міліція; Міністерство доходів і зборів України; Міністерство фінансів.

Практично всі державні відомства, як на міському, так і на регіональному рівнях тією чи іншою мірою торкається проблема тіньової економіки. При цьому, існує неузгодженість у діючих відомствах, інколи дублювання управлінських функцій, що дозволяє “тіньовикам” продовжувати та розвивати свою злочинну діяльність.

У державних владних структурах, громадських організаціях і наукових закладах домінують два підходи до вирішення проблем пов’язаних з надмірним ростом тіньової економіки.

Перший – радикально-ліберальний підхід, реалізація якого настала у кінці 1991 – на початку 1999 року. Сумні підсумки втілення даного підходу наступні: критичні масштаби вітчизняної тіньової економіки й утворення потужних фінансово-промислових кланів, проникаючих у вищі ешелони влади, і як наслідок: придушення розвитку планового становлення у країні підприємницької діяльності й, перш за все, малого бізнесу.

Другий – репресивний підхід виник як своєрідна реакція на соціальні негативи – описаний як ліберальний. Він передбачає: розширення і надмірне посилення функцій відповідних підрозділів СБУ, МВС, Міністерство доходів і зборів, Міністерства фінансів, а також поліпшення взаємодії між підрозділами. Проведено формування системи посиленого контролю: загальне посилення законодавства, що направлене проти неправових дій тіньової економіки і посилення заходів покарань. У даному питанні основною виконавчою ланкою є служба МВС, на яку покладений основний обсяг роботи¹⁸³.

Методи боротьби з тіньовою економікою в Україні поки що залишаються безсистемними та некомплексними. Всі методи, в основному, зводяться до каральних санкцій за порушення умов заборони. Використання санкцій без системи зворотного захисту

---

¹⁸³ Дегтяр І. М. Шляхи подолання тіньової економіки – забезпечення економічної безпеки країни / І. М. Дегтяр // Формування ринкових відносин в Україні. – 2010. – № 4 (107). – С. 64.

фізичних та юридичних осіб від влади розкручує небезпечний маховик створення та підтримки розвитку тіньової економіки.

Реальні підприємці та суб'єкти господарювання несуть на собі підвищений економічний тягар: по-перше, за їхній рахунок наповнюється державний бюджет; по-друге, їх примушують платити додаткові кошти за державні послуги, які повинні були б надаватися безкоштовно. Тому, єдиним способом захисту в реальних суб'єктів господарювання від бюрократично-олігархічної влади залишаються методи тіньової економіки. Відтак, з кожною фазою циклу посилюється конфронтація між владою та реальними виробниками.

Це дає підстави стверджувати, що основною причиною тінізації національної економіки є надмірне, науково-необґрунтоване втручання держави в економічну діяльність через надмірні вимоги, обмеження та регламентацію діяльності суб'єктів господарювання.

За таких умов, боротьба із злочинністю в економічній сфері є одним із найважливіших і визначальних завдань, що стоять перед керівництвом держави. Для його успішного розв'язання необхідне комплексне поєднання законодавчих і каральних кроків, орієнтованих, з одного боку, на оптимізацію економічного, фінансового, митного, соціального та іншого законодавства та нормативної бази, а з другого – на посилення відповідальності за дії, спрямовані на ухиляння від декларування прибутків за результатами економічної діяльності¹⁸⁴.

Про заходи протидії тіньовій економіці доцільно вказувати як про системні, що реалізуються на політичному, законотворчому, управлінському рівнях, а також на рівні підзаконної нормотворчості. При цьому до заходів, що застосовуються на політичному рівні, віднесено ті, що спрямовані на формування високого рівня правосвідомості. Серед заходів, що застосовуються на законотворчому рівні, перевага надана кримінологічній експертизі законопроектів. До заходів, що застосовуються на управлінському рівні, віднесено контроль у сфері здійснення господарської діяльності та обмін інформацією між контролюючими органами¹⁸⁵.

Явище тінізації економіки впливає на всі сфери функціонування національної економіки. Тому, політика влади має бути спрямована на

---

¹⁸⁴ Корецька С. О. “Тіньова” економіка: наслідки та методи подолання / С. О. Корецька // Інвестиції: практика та досвід. – 2011. – № 20. – С. 17.

¹⁸⁵ Маслій І. В. Про систему заходів протидії тіньовій економіці / І. В. Маслій // “Вісник Вищої ради юстиції”. – 2011. – № 2 (6) – С. 124.

подолання цього негативного явища, що забезпечить “очищення” економіки та покращення фінансового клімату держави.

Ми поділяємо думку О. Рибчак про те, що протидія тіньовій діяльності повинна відбуватися за двома основними напрямками, пов’язаними зі зміною пропорцій тіньової та легальної економіки: зниження частки тіньової економіки і розвиток легальної економіки. Зниження частки тіньового сектора зумовлює необхідність розробки стратегій державного впливу.

Виходячи з цього, науковцем запропоновано стратегії державного впливу на тіньову економіку із зазначенням їх основних переваг і недоліків (консервативна, ліберальна, радикальна, антикорупційна) та визначено можливості застосування. При цьому, під стратегією О. Рибчак розуміє чіткий поетапний план дій впливу на тіньовий сегмент із зазначенням відповідальних інститутів, сегментів дії і часових меж, інструментів та бажаного результату¹⁸⁶. Також автор доводить необхідність використання ліберальної стратегії державного впливу на тіньову економіку, що включає заходи щодо протидії корупції (таблиця 6.1).

Серед шляхів детінізації національної економіки найбільш ефективними, на нашу думку, є такі:

- ✓ подолання деструктивних процесів у монетарній сфері, зокрема забезпечення стабільності та конвертованості національної валюти, зменшення розриву рівнів депозитних та кредитних ставок комерційних банків;

- ✓ стимулювання інвестиційних процесів: необхідно створити умови для максимального залучення в національну економіку коштів, що приховані від оподаткування та “відпливають” за кордон;

- ✓ забезпечення умов для розвитку підприємництва, а саме відповідної нормативно-правової бази, повторний перегляд нового Податкового кодексу, який має багато неточностей, внаслідок чого не створюються передумови для легалізації діяльності приватних підприємств, стимулювання малого та середнього підприємництва, сприяння інноваційній діяльності підприємств через систему пільг та кредитів;

- ✓ прискорення розвитку фінансових ринків та корпоративного

---

¹⁸⁶ Рибчак О. С. Тіньова економіка та особливості її розвитку в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.01 “Економічна теорія та історія економічної думки” / О. С. Рибчак. – Київ, 2012. – С. 10.

сектора і відповідне наближення до європейських стандартів;

Таблиця 6.1

Основні стратегії державної антитіньової політики¹⁸⁷

<i>Характеристика</i>	<i>Види стратегій державного впливу на тіньову економіку</i>			
	<i>Консервативна</i>	<i>Ліберальна</i>	<i>Радикальна</i>	<i>Антикорупційна</i>
<i>На що направлена</i>	Боротьба з кримінальною складовою	Контроль над галузями щоносять найбільший матеріальний збиток державі	Повне викорінювання всіх форм прояву тіньової економіки	“Верхівкова” та “низова” корупція
<i>Прийнятна (допустима) частка тіньової економіки</i>	Стратегія залишає можливим існування тіньової економіки за виключенням кримінальної складової	10–20 % від ВВП (у галузях, що не торкаються питань національної безпеки)	Стратегія припускає повну відсутність будь-яких форм прояву тіньової діяльності	Націлена на боротьбу тільки з корупцією
<i>Інструменти дії</i>	В основному жорсткі силові методи	Превентивні заходи: посилення контролю; оптимізація процесу оподаткування	Всі існуючі та доступні державні важелі впливу	Жорсткий контроль і створення національної програми по боротьбі з корупцією
<i>Основні недоліки</i>	Не стосується решти галузей тіньової діяльності	Необхідна постійна модернізація моделі	Дуже широкий цільовий спектр	Складність у виконанні
<i>Основні переваги</i>	Вже налагоджений механізм протидії	Можливий ефект мультиплікатора та сприятливий вплив на інші сфери життя суспільства	Націленість на усунення всіх форм прояву тіньової економіки	Створить ряд позитивних ініціатив для розвитку промисловості та зростання інвестицій
<i>Можливість застосування до вітчизняних реалій</i>	Найбільш проста стратегія антитіньової політики	Вимагає ряду досліджень і розробок	Неготовність вітчизняної економіки і суспільства до подібної стратегії	Вже позиціонується як національна програма

✓ активізація боротьби з корупцією та організованою злочинністю, шляхом створення каральних підзаконних актів, зокрема

¹⁸⁷ Рибчак О. С. Тіньова економіка та особливості її розвитку в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.01 “Економічна теорія та історія економічної думки” / О. С. Рибчак. – Київ, 2012. – С. 11.

у фінансовій сфері, наприклад, шляхом запровадження на певний період політики амністії “брудних грошей” через прийняття закону “Про легалізацію коштів, отриманих злочинним шляхом” задля залучення їх у вигляді інвестицій до національної економіки;

✓ боротьба з тіньовими явищами у сфері зовнішньоекономічної діяльності, перш за все, в системі митного регулювання, зокрема вдосконалення механізму визначення митної вартості товарів¹⁸⁸;

✓ зміна з одного боку, загальних умов господарювання, а з іншого – здійснення спеціальної програми інтеграції на основі тіньової й легальної економіки. Необхідно виробити націлений на паралельне вирішення цих двох завдань комплексно-правовий підхід, пов’язаний з удосконаленням законодавства за напрямком забезпечення належних умов розвитку підприємництва.

Реалізація цього підходу (і згаданої програми) вимагає чіткого розмежування капіталів кримінальних елементів та “тіньовиків-господарників”, а також віддзеркалення такого розділення в нових економіко-правових актах, у тому числі, в законодавстві по боротьбі із організованою злочинністю й корупцією, в Кримінальному кодексі України. Розробка критеріїв розмежування кримінальних елементів і “тіньовиків-господарників” – найважливіше завдання економістів, соціологів, юристів та фахівців правоохоронних органів.

З метою створення й підтримки сприятливого правогосподарського середовища для бізнесу необхідне постійне коригування легітимних умов діяльності підприємств, пріоритетне стосовно посилення репресивних і кримінально-правових методів. Перш за все, це стосується податкового режиму. У зв’язку з чим уявляється доречним, як вважають окремі фахівці, звернутися до досвіду нової економічної політики 20-х років, яка, як відомо, включала й лінію на легалізацію прихованих капіталів.

Істотну роль у той час відіграла поміркована податкова політика: податок знизився до 25 % доходу приватника, який відразу ж активізувався, в першу чергу, в сферах, зорієнтованих на споживачів. Коли ж було вирішено витіснити приватника, податки почали підвищувати: спочатку до 30 %, а потім, із переходом до індустріалізації й масової колективізації, до 90 % і більше.

---

¹⁸⁸ Краус Н. М., Максименко М. О. Регуляторні механізми детінізації національної економіки / Н. М. Краус, М. О. Максименко // Науковий вісник Полтавський університет економіки і торгівлі. Серія: Економічні науки. Частина I. – Полтава: РВЦ ПУЕТ, 2011. – № 6 (51). – С. 81–86.

У цьому контексті на сьогодні є доцільним: помірковане скорочення бази оподаткування; реструктурування податкової заборгованості, перш за все, для малого бізнесу в переробній і легкій промисловості; звільнення від податкового тиску частки прибутку, що йде на розширення виробництва та створення нових робочих місць; перенесення центру тяжіння податкового тягаря зі сфери виробництва у сферу особистого споживання, а саме на доходи й майно заможних громадян, стягнення з них рентних платежів тощо.

Кошти, отримані легальною економікою внаслідок процесів детінізації, повинні розглядатися як важливий потенційний ресурс поживлення інвестиційних процесів та реалізації інноваційної моделі розвитку економіки України¹⁸⁹.

Слід наголосити, що боротьба з тіньовим сектором національної економіки не дасть жодних результатів доти, доки в державі не буде забезпечена стабільність владної структури, не буде усунено корумпованість у всіх сферах економіки. Перш за все, повинні бути забезпечені умови для сприятливого фінансового клімату, щоб Україна не продавала своє майно іноземцям, а залишала за собою право володіння контрольними пакетами акцій.

На сьогодні розмір тіньового сектора економіки перевищує можливу межу, відбувається витіснення легального сектора економіки тіньовим, тому всі дії уряду повинні бути спрямовані на подолання цього явища. Заходи детінізації економіки мають проводитись не лише з метою оздоровлення економіки, її зростання, але й для зміцнення держави в контексті її економічної та національної безпеки^{190 191}.

Отже, необхідно звернути увагу на існуючі положення митного, бюджетного, податкового законодавства. Вдосконалена нормативно-правова база має бути націлена на створення таких законів та

---

¹⁸⁹ Краус Н. М. Тіньова економіка та капітал, що обертається в ній / Н. М. Краус // Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції “Методологія та практика менеджменту на порозі XXI століття: загальнодержавні, галузеві та регіональні аспекти”, 13–14 травня 2010 р. – Полтава: РВВ ПУЕТ, 2010. – Ч.1. – С. 147–148.

¹⁹⁰ Гребенюк О. В. Визначення рівня тіньової економіки в контексті формування і розвитку системи інформаційної безпеки України / О. В. Гребенюк // Економіка промисловості. – 2010. – № 1 (49). – С. 68–71.

¹⁹¹ Рибчак О. С. Тіньова економіка та особливості її розвитку в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.01 “Економічна теорія та історія економічної думки” / О. С. Рибчак. – Київ, 2012. – С. 20.

підзаконних актів, які будуть привабливими як для держави, так і для підприємців. Необхідно проводити детінізацію економіки, спрямовану на подолання явища корупції через систему адміністративних, організаційних та правових заходів. Ефективна стратегія детінізації економіки допоможе піднести національну економіку на якісно новий рівень.

ВИСНОВКИ

У монографії наведено теоретичне узагальнення і вирішення важливої наукової задачі, що виявляється у дослідженні теорії та практики тіньової діяльності в інноваційних умовах господарювання вітчизняної економіки, основних напрямів політики детінізації.

1. З'ясовано, що наслідком економічної кризи стало зниження інвестиційної активності в державі. За обставин, коли зовнішні джерела фінансування стають дедалі менш доступними, проблема залучення коштів та спрямування їх на потреби економіки набуває загальнодержавного значення. Проблема з інвестиціями полягає не тільки в тому, що у підприємств немає коштів для самофінансування, але і в тому, що легальне виробництво в Україні стало не вигідним з економічної точки зору. Відсутній стимул для відкриття або розширення виробництва, одержання легального прибутку, що й зумовлює незначний обсяг внутрішніх інвестицій.

2. Підтверджено, що тіньова економіка – це безперспективний шлях в стратегічному розвитку економіки країни. За її рахунок частково можна вирішити деякі проблеми – активізувати підприємницьку діяльність, зайняти частину населення, проте вона ніколи не передбачатиме перспективних довгострокових інвестицій у виробництво, якісного удосконалення його технологій або впровадження інновацій.

3. Визначено ключові особливості тіньової економіки в Україні:

- ✓ помітне зрощення владних структур із тіньовими. Подібна “співпраця” здійснюється за такою схемою: залучення фірмами до штатних розписів “консультантів” – посадовців вищого й найвищого рангу з метою лобіювання своїх інтересів у державних інстанціях;

- ✓ встановлення пільгових умов функціонування окремих суб’єктів господарювання; здійснення в складі великих державних підприємств тіньових операцій (напівофіційно);

- ✓ використання державного майна й організаційних структур для отримання неофіційного приватного доходу державними урядовцями й управліннями;

- ✓ нечітке нормативно-правове поле й значна кількість механізмів щодо здійснення тіньових операцій;

- ✓ відсутність критеріально-визначеної межі між офіційною й тіньовою діяльністю;

- ✓ пріоритетність тіньової сфери, яка, не сплачуючи податків,

користується соціальними послугами, кваліфікованою робочою силою, державними субсидіями й іншими недержавними безкоштовними послугами;

✓ корумпованість державних владних структур і, перш за все, наглядових служб: податкової, санепідемконтролю, пожежної безпеки та інших.

4. Доведено, що зростання тіньового сектора неминуче призводить до більш глибокого проникнення корупції в офіційні правовідносини, зумовлює розширення спектру контролю за прибутковими галузями економіки з боку злочинних організацій. На певному етапі такого проникнення утворюється унікальна структура господарювання, що живиться інфляцією, нееквівалентним обміном результатів праці між суб'єктами ринку, перерозподілом і захопленням чужої власності, постійним зубожінням більшості населення. Ця структура перетворює корупцію на “тіньові принципи” ведення бізнес-справ та реальні чинники економічного розвитку.

5. Підтверджено, що центральною ланкою сучасної податкової системи є оподаткування особистих доходів населення. На сьогодні залишається актуальним питання удосконалення оподаткування доходів громадян в Україні за напрямком забезпечення принципу соціальної справедливості з огляду на велике розшарування суспільства, де 90 % населення має низькі доходи, а 10 % – надвисокі. Інша проблема пов'язана з розміром зборів до фондів соціального й пенсійного страхування, висока частка яких змушує роботодавців виплачувати заробітну плату в “конвертах”, що не дає заробітній платі змоги “вийти з тіні”.

6. Досліджено коло питань щодо “пошкодження” структури економіки країни під впливом тіньової діяльності в Україні, що заснована на корупції, спекуляції. Проведено графічні мікроаналізи вищевказаних видів тіньового бізнесу. Запропоновано своєрідною протидією тіньовій діяльності, що розвивається за основі фінансової підтримки уряду, впровадити політику посиленого стимулювання споживчого попиту за рахунок переорієнтації одержувачів державних дотацій, тобто за рахунок дотаційної підтримки покупців окремих соціально-значущих товарів. Уточнено інструменти протекціоністської політики як чинники тінізації економіки України.

8. Виявлено, що соціально-економічні наслідки тіньової економіки вкрай різноманітні, як і різнопланова сама ця діяльність. Тіньова економіка стихійно та частково усуває диспропорції,

неврівноваженість і нерівномірність легальної економіки й компенсує неефективність механізмів державного регулювання, тобто є економічним “мастилом”, соціальним амортизатором та вмонтованим стабілізатором всієї економічної системи господарювання. Окрім того, високий динамізм і адаптивність тіньової економіки сприяє підвищенню рівня конкуренції, ефективності виробництва, розподілу праці, раціоналізації виробництва й споживання, відтворенню робочої сили тощо. І тому, з цієї точки зору, може розглядатися як стихійний, додатковий, доповнюючий та компенсуючий інструмент ринкового саморегулювання і, в той же час, свідченням недосконалості державної макроекономічної політики.

З іншої сторони, тіньова економіка деформує бюджетно-податкову та кредитно-грошову систему, інвестиційне середовище, криміналізує економіку в цілому і, з часом, перетворюється на системоутворюючий, самовідтворювальний та домінуючий сектор економічних відносин з усіма негативними для суспільства та економіки наслідками. Тривале існування значного рівня тінізації економіки веде до моральної та духовної деградації суспільства, правової незахищеності громадян і суб'єктів господарювання, формування криміналізованого світогляду людей, поширення правового нігілізму та недовіри до влади, створює загрозу соціально-економічних перетворень в країні.

9. З'ясовано, що стратегічними пріоритетами детінізації економіки України на сучасному етапі є: стимулювання інвестиційних процесів; створення сприятливих умов для розвитку підприємництва; значне зниження і вирівнювання податкового навантаження, спрощення податкової системи, посилення податкового контролю за рівнем витрат виробництва, мінімізація витрат виконання й адміністрування податкового законодавства; створення ефективної системи управління державним сектором економіки; посилення державного контролю за використанням бюджетних коштів, кредитних ресурсів та іноземних інвестицій; протидія легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, а також посилення боротьби з корупцією.

Інструменти інноваційної політики держави повинні бути спрямовані на: дієве стимулювання інноваційної діяльності підприємств на основі детінізації; мобілізацію фінансових, матеріальних, людських та організаційних ресурсів для реалізації завдань інноваційного розвитку відповідно до потреб.

Наукове видання

КРАУС НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА

кандидат економічних наук, доцент

E-mail: krausnatasha@mail.ru

**Детермінанти тіньової економіки
в інноваційних умовах господарювання**

МОНОГРАФІЯ

Редактор К. М. Краус

Коректорк Н. М. Краус

Комп'ютерна верстка Н. М. Краус

Мова українська

Підписано до друку 5.11.2013 р. Формат 60х84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Друк на ризографії. Ум. -друк. арк. 8,5.

Ум. фарб.-відб. 9,1. Обл.-вид. арк. 11,7.

Тираж 300 прим. Вид. № 56.

Видавець і виготівник: ПП “Дивосвіт”.

36000, Полтава, вул. Жовтнева, 37, оф. 30.

Тел. (0532) 50-65-63, тел./факс (0532) 7-33-60.

Свідоцтво про внесення до Державного
реєстру серія ДК № 866 від 22.03.02